

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№3
(19436)

2021 чылдың
январь 20
среда

Хүннүң үнери — 08.36
Ажары — 17.09
Хүн дурту — 08.33

Садар өртээ хостуг 12+

Январь 19-та Православ чүдүкчүлөрнүң байырлалы

КРЕЩЕНИЕ ДУГАЙЫНДА

Православ хүрээ январь 19-та чугула буянныг болуушкуннун бирээзи, Иисус Христостун Иордан хемниң суунче киргенин байырлап турар.

Ыдыктыг суг — бурганның чагыгларын сагып чурттаарыңа дузалыг болгаш православ христианнар бажың-балгадын чажып арыглаар, а чыл дургузунда ону улуг ыдыктыг чүүл кылдыр камныг када-галап, аарыг-аржыкка болгаш кандыг-даа муңгарал-качыгдал үезинде мөргүл-биле ижер.

"Крещение байырлалының үезинде ол суг — өндүр ыдык-тыр, ынчангаш ону чүгле сугга суктурган православ христианнар ажыглап болур. Ону эртенги чем мурнунда аш ижинге, сеткилинин ханызындан онзагай мөргүп тургаш, ижер уjurлуг.

Сугнун ыдыктаарын ийи удаа кылыр — бурганның көстүп келген хүнүндө болгаш ооң бүдүүзүндө. Чамдык чүдүкчүлөр шак ол ийи хүннерде ыдыктаан сугнун шынарын ийи аңгы деп шын зөөс бодап турар. Херек кырында, бүдүүзүндө-даа болгаш байырлалдың хүнүндө-даа чаңгыс аай дүрүм өзугаар сугну ыдыктаар. Ыдыктаан суг православ христиан кижилер бүрүзүнүн бажыңыңа күзенчиг чүүл-

дүр. Ону иконалар чанында ыдыктыг азыгга камны-биле шыгжаар.

Крещение чажыдын эрттип алыксаар улуска херек уjurлуг чүүлдер:

1. Бүзүрел
2. Буруузун миннири

Бодунун чуртталгазын өскөртүр

база христиан өзү-биле чурттаар быжыг күзөл чокта, ыдыктыг сугга суктуруп болбас. Хуурмак чылдагааннар-биле («аарывас дээш», «амыр-чыргалдыг болзун дээш») Крещение эрттип болбас» деп, ук чүдүлге негеп турар.

Бистиң корр.

"ТАРАА" — СЦЕНАДА

3-кү арында

ШЕРИГДЕ ООЛДАРНЫҢ ЧУГААЗЫ ЧӨПТҮГ

4-5-ки арындарда

ШОР БОЛГАШ ХАКАС ЧОННУҢ «МЫЛТЫК» ДЕП АҢЧЫЛАР БАЙЫРЛАЛЫ

5-ки арында

ЧОГААЛЧЫ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

8-ки арында

Чазак Даргазы Россияның Айыыл чок албанының Тыва Республикада кызыгаар эргелелиниң чаа удуртукчузу-биле ужурашкан

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россияның Айыыл чок албанының Тыва Республикада Кызыгаар эргелелиниң чаа удуртукчузу Игорь Попель-биле ужурашкан, республиканың чугула айтырыгларын чугаалашкан.

Хандагайты – Боршоо кызыгаар эрттирилге черин бүрүнү-биле чаартыры, кызыгаар зонасында хамаатыларга таарымчалыг байдалдарны тургузары, ооң мурнунда чылдарда эрттип турган культура-массалыг хемчеглерлиг садыг ярмаркалыг “Агар сандан ыяш” найырал фестивалын катап эгелээриниң аргазын чугаалажып көргөн.

«Тыва – чедери берге регион деп бодалдан үнер болза эки – деп, Шолбан Кара-оол кызыгаар албанының чаа удуртукчузу Игорь Попель-биле ужурашканын бодунуң блогунда бижээн. – Хандагайты – Боршоо кызыгаар эрттирилге чери бо чылын бүрүнү-биле чаарттынар. Келир чылын өске чурттарның хамаатылары база эртип болур хей талалыг эрттирилге чери апаар. Игорь Николаевич ол болушкунуң ажыктын билер болгаш, кызыгаар албанының ажылын шупту кижилерге эптиг кылдыр эде тургузарына белен».

Чугаа аразында таарымчалыг байдалды чедип алырының айтыры чыңгыс эвес удаа көдүрүлгөн. «Кызыгаар зонасының айтыры чугаалажып тура,

эрттирилге бижин алыры бөдүүн кижилерге билдингир болур ужурулг деп, чаңгыс үзел-бодалдыг болдус – деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. – Херек саазыннар алыр дээш-ле Кызыл чоруп турбас кылдыр, кызыгаар зонасынга эптиг байдалдарны кылыр».

Мал оорунуң айтыры чугааның бир кезээ болган. Эрткен чылын кызыгаарлар таварты мал үндүр сүрген таварылга чок дээрзин кызыгаар албанының чаа удуртукчузу чугаалаан. Кызыгааржылар байырлал хүннеринде хоойлу үрөп турганнар-биле чугааны чорудуп келген.

Республика – мал ажил-агыы кол чери элээн регион дээрзин Тываның Баштыңы таныштырган. Республиканың удуртукчузу моол-даа, россияжи-даа талага эрттип турган “Агар сандан ыяш” фестивалы кызыгаар чоогунуң садыглаашкынынга чугула ужуру-дузалыг турганын сагынган. «Культура-массалыг хемчеглер-биле чергелештир ярмарка садыглаашкыны ол хемчегни кызагдай бербезин диледим. Ол чүгүле чаңгыс хүн эртер болганда, кызыгаар эрттирилгезиниң ажылын таптыг организастаарын чедип алыры чугула» – деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Кызыгаар албанының билдиги ажылы чурттар аразында садыглаашкыны хөгжүдеринге идиглиг деп, Тываның Баштыңы чугаалаан. «Чаңгыс чер-чурттугларывыска акша ажилдап алыр аргаларны кызыгаар бээр. Бистиң республикага ол айтырыглар талазы-биле Игорь Николаевич-биле ниити билишкени тыптывыс ышкаш» – деп, ол чугаалаан.

Хандагайты – Боршоо кызыгаар эрттирилге черин бүрүнү-биле чаартыры, кызыгаар зонасында хамаатыларга таарымчалыг байдалдарны тургузары, ооң мурнунда чылдарда эрттип турган культура-массалыг хемчеглерлиг садыг ярмаркалыг “Агар сандан ыяш” найырал фестивалын катап эгелээриниң аргазын чугаалажып көргөн.

Республиканың кызыгаар албанының чаа удуртукчузу бодунуң талазындан ол айтырыгны өөренип көөрүн аазаан. «Кызыгаар албанының өске эргелелдериниң арга-дугуржулгалары база бар. Боттарының айтырыгларын шийтпирлээр дээш кызыгаар зонасынга кирип турар кижилерге таарымчалыг байдалды тургузуп бээр шың» – деп, Игорь Попель дыңнаткан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

“2021-2023 чылдарда Тыва Республикага хамаатыларның социал деткимчези”

Тыва Республиканың күрүне программаны бадылаарының дугайында

2021 чылдың январь 14 № 7 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның 2014 чылдың июнь 5-те № 259 доктаалы езугаар “Тыва Республиканың күрүне программаларының үрө-түннелдиг болгаш боттанышкыныг ажилдап кылырының чурумун доктаадырының дугайында” Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

“2021-2023 чылдарда Тыва Республикага хамаатыларның социал деткимчези” Тыва Республиканың бердинген күрүне программаны бадылаар.

Доктаал 2021 чылдың январь 1-ден эгелеп күш кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Малчыннарны деткирин чугаалашкан

Тываның Баштыңы республика чазаның кежигүннерин Шагаа бүдүүзүнүн чаңчыл болу берген чолукшулганын эгелээрин сагындырган.

Ылаңгыя чедери берге черлерде кыштагларже мал болгаш кижилер кады үнер деп, Шолбан Кара-оол айткан.

“Чаңчылывысты уламчылаар бис. Чазак кежигүннери база тус чер чагыргаларының удуртукчулары кожууннар аайы-биле хуваажып алыр” – деп, Шолбан Кара-оол бодунуң оралакчызы Валентин Енданга ажылды дүүштүрерин дааскан.

Республика Чазаның кежигүннериниң Шагаа байырлалының бүдүүзүндө малчын коданнарда көдээ ишчилерни эргий кезип, чолукшууру – Тывада чаагай чаңчылдарның бирээзи. Ылаңгыя чедери берге ыраккы кыштагларже онза кичээнгейни углаар. «Ындыг кыштагларывыс саны 334 – деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. – Шупту 3277 кыштагның 10 хире хуузу».

Ай санаашкыны-биле Чаа чыл февраль 12-де дүжери республика баштыңы чугаалаан. «Мал кыштаглаашкыны амдызында хур, малывыс баш саны 20,7 муң башка немешкен азы 107 хуу болган» – деп, ол чугаалаан.

Чаа коронавирус халдавырынга удур санитар-эпиде-

миологтук бүгү-ле негелделерни ылап сагырын Тываның Баштыңы негээн. «Үнүүшкүннер кылыры байырлаары эвес-тир – дээш, Шолбан Кара-оол эмчилерни база ветеринарларны эвилелдээрин сагындырган. – Малчын турлагларже үнүүшкүннер ажыктыг болурун чедип алыр». Үнүүшкүннер үзүндө малчыннарда кандыг дуза херегин чугаалажырын сагындырып, «Ажыл-ишчи кижилерни деткиринче угланган арга-хевирлерни ажылгаар, аш-чемни, белек-селекти чедирер» – деп чугаалаан.

РИА Новости.

Тывада “Лунсин” КХН-ниң бир уургайында чер буступ дүшкен

2021 чылдың январь 17-де, Москваны-биле 06:55 шак турда, Тожу кожуунуң девискээринде “Лунсин” компанияның бир уургайына черниң до-вурга бузулган. Ол-ла дораан “Лунсин” КХН озал-ондактан айыылды чайладыры-биле 6 кижини база 1 техниканы хаара туткан, оперативтиг бөлүктү чыгган.

Баш бурунгаар дыңнатканы-биле алырга, уургайга 42 кижилер ажилдап турган, айыылдыг черден оларны чайлаткан. Авария болган участка ол үеде 3 кижилер турган. Ийзи боттары үнүп келген, КУР-нуң хамаатызы,

КОРОНАВИРУС ИНФЕКЦИЯЗЫНГА УДУР ТАРЫЛГА

Тыва Республикада тарышкын чорудар эргелиг эмнелге организацияларының рее-стрин Кадык камгалалының чаңгыс аай күрүне информациязының системазында тургускан. Республикада 19 эмнелге албан черлери, ооң иштинде кожууннарда 17 организациялар ковидке удур тарылганы чорудар.

Россияның Кадык камгалал яамызы шупту улуг кижилерниң (205233 кижилер) 60-дан эвээш эвес хуузу (азы 123 муң кижини) ковидке удур тарыткан.

РФ-тиң Кадык камгалал яамызының хуваалдазы езугаар, 2020 чылдың декабрдан 2021 чылдың февральга чедир, республикага 18 400 доза вакцина келир. Январь 16-га чедир ооң 2 842 дозаны (15%) алган. Кызыл хоорайның поликлиниказынче 1242 дозаны дамчыткан. Эм-таңга маркировка шимчээшкенин мониторингилээр системада Спид төвүндө 1600 доза вакцинаны хүлээп алыр ажил доозулган. Кызыл, Би-Хем, Таңды, Улуг-Хем кожууннарже 200 доза база Кызыл хоорайже чоруткан 800 доза (хоорай база республика поликлиникаларына 400-400) вакцина-биле баштай мурнады тарыыр бөлүктүң – эмнелге, өөредилге, социал хандырылга база МФЦ ажылдакчыларын, социал хандырылга черлеринде чурттап турар кижилерни, өкпе, чүрек, чигир, семирер аарыглыг, хоочулуг кижилерни тарыыр.

СПИД төвү январь 18-тен чогуур дүрүмнү сагып, вакциналарны тарадып эгелээн.

2020 чылдың январь 17-ге чедир 738 эмчи ажылдакчылары баштайгы тарылганы алган. Оларның аразындан 4 кижилер ийги тарылганы албас (3-ү ковидтеп турган, 1-зи иштиг). 139 эмчи ажылдакчылары долу тарышкынны эрткен. COVID-19-ка удур тарыткан кижилерде бергедээ им-демдектер демдеглеттинмээн, 3 кижилер хевирге эрткен. 4 дозаны шың эвес шыгжаанындан узуткан.

Бо хүнде 1 дугаар салыр 2100 вакцина бар, азы келген дозаларның 75 хуузу (поликлиникаларда 540 база СПИД төптө 1600). COVID-19-ка удур тарылга алыр кижилерниң федералдыг регистринде 698 бижимел бар (бир дугаарын алган кижилер).

Хоорайның эмнелге организацияларында эмчилерни эртенгиниң 8 шактан 20 шакка чедир 4 аңгы кабинетте (8 эмчи сестралары) тарып турар. Россияның Кадык камгалал яамызы хоочураан аарыгларлыг, 55 хардан өрү назылыг кижилерни баштайгы ээлчегде тарыыр даалганы берген.

2020 чылдың декабрдан бээр ТР-ниң Кадык камгалалы тарылгага чөлшээрже хамаатыларның чижек даңзын тургузар ажылды уламчылавышаан. 4,8 муң ажыг кижилер (2983 эмчи, 1805 өөредилге, 68 социал хандырылга болгаш МФЦ ажылдакчылары) тарышкынны деткээ.

Кадык камгалал яамызының эмчи информастыг-аналитика төвү ковидке удур тарыткан чонну демдеглээр-биле, күрүне ачы-дузаның чаңгыс аай порталында техниктиг ажылды организастаан.

1970 чылда төрүттүнген У.Жун-хау ол черге чок болганы хараданчыг. Ол дораан Иркутск хоорайда КУР-нуң Чингине консул черинче дыңнадыгны чоруткан.

Россияның Онза байдалар яамызының Тыва Республикада Кол эргелелиниң Тожу кожуунда 16 дугаарлыг камгалал кезээниң оперативтиг бөлүү (5 кижилер, 1 техника) хай-халап болган черге үнүпкен. Кызыл хоорайдан «Лунсин» КХН-ге чедир оруктуң ыраа 285 км.; а Тожунуң Тоора-Хем суурдан «Лунсин» КХН-ге чедир 62 км. Оперативтиг истелге үзүндө уургайың ажылын түр када соксаткан, ооң соонда катап ажылгалче кирир.

“Чок болган кижиниң чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыдалды илереттим. Айыыл-халаптың канчаар болганын тодарадып, күш-ажылга айыыл чок байдалды хандыраары – эң кол. Кижилерниң амы-тыны дег эң үнелиг чүве чок. “Лунсин” компаниязы даг-болбаазырадылга бүдүрүлгезин тудар дээш улуг ажылдарны кылып турар, ам комбинаттың ийги ээлчээ ажылгалче кирир. Бо бүдүрүлгедө бистиң 700 ажыг чаңгыс чер-чурттугларывыс ажилдап турар. Бодумнуң бирги оралакчымы А.В. Брокертке комбинаттың ажылдакчыларына дуза кадары-биле доктаамал харылзаага турарын даастым” – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол соцеткилерде бодунуң арынында бижээн.

Тыва Чазактың парлалга албанының
медээлери.

Шагаа байырлалы 2021 чылдың февраль 12-де болуп эртер.

Телевилел боттаныышында

ЭРЕС НАМЫ: «СААП ИЖЕР МАЛДЫГ
БООРГА, ЭКИ ЧҮВЕ-ДИР...»

Мугур-Аксы суурда аныяк өг-бүлениң ээлери Эрес Намы, Мира Олчанмай «Инек – чемгерикчи малым» телевилелге киржип, саап ижер инек алганынга аажок өөрүп турарлар.

– Шак мындыг хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерни деткип турары эки чорду. Бис үш уруглуг бис, улуг оглуус Аян Абаканда студент, 9 класс дооскаш, өөренип чорупкан, а ортун оглуус Айдаш 6-гы классчы, хеймер уруувус Чочагай 3-кү класста өөренип турар. Кайывыс-даа эмнелгеде ажилдап турар бис. Күрүнениң детким-чези-биле бызаалыг инек алган бис, ол инээвистиң баш саны ам өскөн, уруг-дарыгны өөредип алырынга дөгүм болур чүве-дир. Кажая-хорааны дораан тудуп алган бис, күзүн сизген-ширбиилди база белеткеп алган болгаш мал-маган кышты хүр-менди эртип тур – деп, ол чугаалады.

Алыс черле ажилгыр улустуң бажың-балгадының даштындан илдең боор чүве, бо өг-бүлениң херим-кажаазын кылып алганы-даа шевергин көзүлдү. Кайызы-даа эмнелгеде ажилдап турар болгаш чай чок боорга, оолдары ада-ие-

зинге дузазын көргүзе бергеннер. Инек малын эртежик одарже үндүрүптерге, кежээ хавырып, уткуур дээш, мал ажилы чымыштыг-ла. Бо өг-бүлө бода малының баш санын өстүрер бис диштилер, кайызы-даа ажил-агы дээнде кызымаккай улус болду, болар шыдаар, аныяк боорда, ам-даа ажилдаар үезинде. Ам каш чыл болза, инектери төрүп, немежи берген турар боор оң.

Бо кожуунга сургакчылап чорааш, бедик даглар аразында чоннуң амыдыралга кызымаан эскерген мен. Суурнуң сайгылгаанын хүндүс өжүрүптер, оон кежээ кыпсыптар. Боттары чаңчыгып калган хире, бичежек моторларлыг, «чырык чок, өшкен...» дээш, девидеп-даа турбас улус болду. Бистер, журналистер харын дүвүрөп турдус, телефоннар зарядтаар дээш... оон харын кежээликтей хып кээр чорду. А малчын коданнарга чеде бээр, хүн дамчыштыр чырык бээр херекселдерлиг, кыштагларда бажыңнарында сайгылгааннары чайынналдыр хып турар. Дыка-ла кызымак, ажил-ишчи чон чорду.

Ася ТҮЛҮШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Культура амыдыралындан

Владимир ООРЖАК.

“ТАРАА” – СЦЕНАДА

Тараа. Тыва чоннуң эрте-бурунгу бо үндезин чегин амгы үениң аныяк өскени арай-ла тоомчага албайн, чедир үнелевейн турарын хүн-бүрүде амыдыралдан бо-ла эскерип турар бис. Ынчангаш-ла боор, сураглыг режиссер Алексей Ооржактың бажынга бо бодап төрүттүнүп келген. Чогаадыкчы чаяанның кижилер база элдеп боор чүве, караң көрнүр хамнар ышкаш. Чуртунуң, чонунуң келир үеде салым-чолун он-он чылдар өттүр көрүп турар. Чоокта чаа-ла аравыстан оскунуп алганывыс Алексей Кара-ооловичиниң күзелин эчизинге чедирип боттандылар дээш театрның чогаадыкчы коллективи дыка улуг ажилды кылган. Түңнели — “Тараа” деп ши, оң премьерасы январь 16-да болуп эрткен.

Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының “Тараа” деп тоожуунга үндезилеп Кежик Коңзай бо шиини бижээн автору, оң чугаазы:

– Кежик Константинович, “Тараа” деп шииниң канчап төрүттүнүп келгенин номчукчуга каксы таныштырып көөр силер бе?

– Шиини сценага бараалгадыр кылдыр кол идеяны берген киж дээр болза, Алексей Кара-оолович Ооржак. Оң ооргазы – сураглыг чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының “Тараа” деп тоожуу. Тоожунуң кол сюжедин, бодаалын алгаш, Алексей Кара-оолович-биле ажилдап эгелзэн бис. Мен бодум театрның литература-драматургия талазын харылап турар мен. Хамчык эгелей бээр, 65 хардан өрү назылыг кижилерни Росхай-гаарал чериниң улуг назылыг кижилерни камгалаар сорулгалыг тургускан дүрүмүн өзугаар ажилче кээрин хоруп каарга, бо чүүл база шалыпкын, дүжүткүр ажил-даарынга доктарны тургускан. Телефон

дамчыштыр бо маадырны бир өскээр салып аалам, ажи-төлүн база кызырып кааптаалам, сценага ынча хөй ажи-төлдү өөредип аары берге дээн янылыг... Үш оолдан арттырып алгаш, чаа оовурдан база боданып көрөм, тыва чон уран чүүлүнче улуг сагыш салыр кылдыр дээр, тоолчу киж кирип алган мен. Оон ыңай, хөй политика албас, кол тема – тарааны салбас, күштелдирер деп башкым-биле телефон дамчыштыр дугуржуп турган бис. Бир хүн долгап келгеш, ырылардан кирип аалам, чаа жанр тараа дугайында ыр, хөйүнүң ырындан кирип аалам, тараа дугайында ырылардан чогаадып көрөм, чүгле ол ырылар амгы үени дег эстрадный жанр эвес, улусчу аянга чагырткан турар ужурлуг дээр, Алексей Кара-ооловичиниң сүмезин эдерип, ону үш неделя хире чогаадып келдвис. Кол-ла идея – тараа. Тыва чон тарааны канчаар тарып, ажаап чораанын, чоннуң амыдыралында тарааның туружун, ону кайы-хире хүндүлөп чорааны дээн ышкаш айтырыгларны ажадыр. Бо-ла чүүлдерни мурнадырын кызыттым. Бир эвес, чүгле тыва чон эвес, бүгү делегей чонунуң кол чеми чүл дээр болза, ол база демей-ле тараа болур.

Кежиктиң чугаазының соонда, мен база чашкы шаамда номчааным бо чогаалды арай деп сактып кээр чордум, сарыг даштыг ном чүве ийин. Тывага хувискаал мурунда болгаш соонда амыдыралды яды арат Суваңның өг-бүленин таварыштыр бижип турар. Бурунгу тыва өгбелеривис машина-техника шуут чок, айт-шары дузазы-биле тарааны тарып-ажаап, хөй ажи-төлүн өстүр азырап чораан болгай. Оларның үре-садызы бөгүн бо залда чыгып келген “Тараа” деп шиини көрүп ораарымыс бо.

Шынап-ла, шиини көрүп ораарга, киж бажынга кандыг-даа бодап кирер. Үелерниң үскүлежи мында илейти-ле көстүп турарын киж дораан эскерер. Бис шупту үелерниң үскүлежин (XX-XXI вектер) чурттап эртип турар болгай бис. Ынчангаш көрүкчүге бо тема чоок, таныш болур ужурлуг. Сайзыралдыг социализм буурап дүшкеш, ам капиталисттик демократия дээр бе... (эксперттер эдиптер боор) ындыг үеде бис. “Тараада” болза

феодализм биле революция. Ону Блоктуң чогаалының дузазы-биле режиссернуң киригени тыынгыр бодап. Бир эвес Россия империязы, революция эвес болза, Тывага амыдырал, политиктиг байдал бо хүнде келген деңгелдег шапкын хөгжүвес турган ийик.

Ам шииниң тургускан режиссеру база театрның кол режиссеру албан дужаалдыг Марина Идамың чугаазы. Эгезинде кол идея Алексей Ооржактан үнген деп, демдегледим.

– 2021 чыл Тыва Күрүнениң 100 чыл оюнга бо шиини тураскааткан. Театрның чогаадыкчы коллективи Алексей Кара-ооловичиниң бодаалын изии-биле деткээн. Кежик Коңзай бижип доозуптарга, номчуп эгелеп турдус, Алексей Кара-оолович кадының байдаты-биле уламчылаар аргазы чок апарган, пандемия база эгелей берген. “Марина, сен тудуп көр” дээш меңээ дагып каарга, катап номчааштың, черле режиссер киж бодунуу-биле кылыр болгай дээш, Кежик-биле бичи өскерилгелер кирипкен бис. Алексей Кара-ооловичиниң чагы болза, тараа дугайында ыр чагып турган киж болгай дээш, ол чагыны база утпаан бис. Ынчангаш тараа дугайында ыры деп жанр кылып алган бис. Театрның төөгүзүн көрүп көөр болзусса, бурунгу грек хор деп чүве турган-дыр ийин. Хор – шииниң база бир кол маадыры болуп турар аан. Ол арганы шиинге аягылап көрзе дээш, тургузукчу эштеривис... тургузукчу-чурукчу Начын Шалык, Альберт Хомушчу, Дуяна Монгуш, редактор Эрик Норбу сүмөлешкеш, хорну тургузуп алган бис. База улуг ажил болган. Театрның

төөгүзүнде ыры-хөгжүмнүг шиилер бар-даа болза, хор ажыглаарының аргазын бир дугаар кириген бис. Сүрээдеп, коргуп турган бис, чүүл-ле боор ирги дээш... Революцияны канчаар көргүзөрүл деп улуг айтырыг турган. Революция дээр орус чуртунга болгандан башка, биске чүгле ужу-кыды келген болгай. Блоктуң “Он ийи” деп поэмазын кирип алгаш, ону мынчаар көргүссүвүссө кандыгыл дээш, Алексей Кара-ооловиче эштеривис-биле баарывыска, “чоп болбас деп” дээш, чөшпээрешкен. Мен бо шиини чүгле тургузукчулар эвес бо бүгү театрның сагыш-сеткилиниң кезик-чамдызын кириген каттышкан ажилы деп санаар мен.

Ийе, кол режиссернуң чугаазынга каттышпас арга чок. Сагыш-сеткилди караңгыладыр келир яды, бөдүүн арат өг-бүлениң човулангы амыдыралын, бай, шыдалдыг кижилер шыдал-быра чок кижини канчаар нүгүл-хоптуң дузазы-биле чок кылып болурун көрүкчү хөлзээшкн чок көрүп шыдаас. Үелерниң үскүлежи каржы, бай биле яды кижилерниң аразында харылзаа база каржы дээрзин бистиң артисттеривис бо шиини таварыштыр көргүзүп шыдапкан. Кижилерниң мелегейи-биле чер кырынга дайын-чаа, революция чүүл-даа болурга яды, бай-даа кижиниң кол сорулгалы – кызыл хырны, тараа-дыр деп шынны бо шииден көрүп алыр бис.

Хамчык-ла дээш бажыңнарга бузуй берген орап болзусса, база шын эвес. Чүгле кызыл хырын чегненир эвес, угаан-медерел, сагыш-сеткил база аштай бээр. Чаа шиилерни эрттирбейн көрүп турунар, ажыктыг-даа, солун-даа.

Чоокта чаа Иркутскиниң 1 дугаар СИЗО-га болган кижиле дыңнаарга безин арга чок коргунчуг болууш-кун дугайында ол хоорайда өөренип турар дээди өөредилге чериниң сургуулу Сылдыс интернет четкизинге дыңнаткан. Ол дыңнадыг интернет четкизин "чазылдырыпкан". Ында 15 дугаар эдип-чазаар колонияга херек эрттирип турган Кежик Ондарны дерзии-биле эттеп, хилинчектеп, меге өчүк бербес боорга, мага-бодунче кипятильникти суккаш, токка кожуптарга, иштинге часты берген. Амгы үеде 6 дугаар эдилгелиг колонияда багай байдалда чыдарын Сылдыс дыңнаткан. Аныяк оол колония эмнелгезинге кезиштин эрткен болгаш инвалид арткан. Чоон шөйүндүзүн хырнындан дорт уштуп каан.

Бо чүүлү дыңнааш, кандыг-даа ие кижиле албыстай берип болур. Мону (интернетте ону пост дээр) номчааш, мен дораан автор-биле харылзаштым. Сылдыс бо бүгүнү шын деп бадыйкады. Таныыры студент оолдардан 6 дугаар колонияда херектээн тыва оолга очулдурукчу херек деп дыңнааш, Сылдыс адвокат Юрий Вигор, юрист-камгалакчы Марина Меньило биле декабрь 21-де-даа, 22-ниң-даа хүннеринде эдип-чазаар 6 дугаар колонияга оларны кирибээ-нин дыңнатты. Кежикке дузалажырын тыва чондан дилээш, Кежиктиң угбазы Азиянаның телефонун меңээ адап берди. Азияна-биле ол дораан долгаш-каш, билип алганым, угбашкылар өскүс улус болган. Зонда Кежиктиң берге байдалда турарын төрелдери ноябрь төнчүзүнде-ле дыңнааш, декабрь 6-да Тывада кижиниң эргезин камгалаар төлээ О.В. Россовага барып дуза дилеп, билдириштин киригеннер. Ольга Валерьевна Азиянаның адындан кириген билдириштин хүлээп алган. Азияна оон бир чеде бээр, чогуур черлерге чорудуптур, харызы 1 ай болгаш кээр деп, Россова дарга хары берген. Азияна хары манап чадап кааш, сагыш човааш Иркутскиде дуңмазынче шуут барып

ЧОНУҢ ЧООРГАН,

ужуражып чедер дээш, чыгынып алгаш чеде бээр, мен баштай харылзашкаш билиптейн, ужуражырын чөшпээрээр-чөшпээревезин дээш дедир чорудупкан. Оон чеде бээр, Тывада кижиле бүрүзүнүң эрге-ажыын камгалап турар даргавыс; пандемия үезинде ужуражылганы хоруп каан, Иркутск барган херээ чок деп мону сөглээш. Азияна дуңмазын дугайында билип алыр дээш Россованың приемна-язынче чеде-даа долгарага секретары даргазын хуралда дээр болган. Азияна боду Чадаанада чурттап турар, чаш ажы-төлдүг, дуңмазын сеткилинден дузалажык сап турар дээрзин оон билип алдым. Азиянаның берге байдалын билгеш, сеткилин чазамыктап "ажырбастыр ийин, дуза кадыптар кижилер тыпты бээр, мен-даа болза дузалажыр мен. Чонуң чоорган, кызым" деп оожуктуруп чугааладым.

Бир-ле дугаар Азиянага берге өйдө дуза кадар деп долгаш келген кижиле мен болган мен. Азияна төрелдери-биле вайберге "Ондар Кежикке дуза" деп бөлүк тургузуп алган улус болду. Мени база чалаан, бөлүктө өске кижилер-биле Кежиктиң дугайында медээ тарадырынга дузалажып эгеледим. Ондар Кежикке дуза кадыксаан улустуң саны дыка хөй болду. Каш-ла санныг шак дургузунда "Ондар Кежикке дуза" деп бөлүктүң саны 3 муң кижиле ажа берди. Бөдүүн тыва чон шыдаар шаа-биле акша дузаламчызын салып турган. Кежиктиң салым-чолу дээш, амы-тыны дээш сагыш човаан, дерзии араатаннарга хорадаан, килеңнээн сеткилин илередип, оон-биле болган таварылганы сайгарып турганар. Мен Кежиктиң дугайында постуну (медээни) шыдаар шаам-биле, ону өске хөй санныг чон билзин дээш, тарадып турдум. Смс-терни ат-сурагылыг, чоннуң эки таныыр-билири дээр билирим-не кижилерге октап турдум. Кым-даа харылавады. Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолче база Азияна дуза дилеп бижээн болду. Соцсети та-

варыштыр өске дузалап-ла болур хире кижилерге медээни октап көрөм, Азияна дээримге, Оюмаа Доңгакче база бижээн болду. Декабрь 25-те Азияна Оюмаа-биле долгаштым, дузалажыр болду дээр, дыка амырадым. Ол-даа болза бир кижиле Азияна биле Кежикке дузалажыры ол-дур деп бодап кагдым.

Ам номчукчуга, мен, көңүс хары кижиле, Иркутскиде колонияга канчап чоруур деп барганымны тайылбырлап көрөй. Ынаар баар деп мээр сагыжым-га-даа чок турган. Ону дыңнааш, мен база өске бо медээни дыңнаан улус дег, сагыш-сеткилим аарып, дүнелерде Кежик канчап-ла тур ирги деп, сагыш аарып, дуза дилээр постуларым салып турдум. Шупту чүве ала-чайгаар болу берген. Кажан Азиянаның агар санынче акша кирип эгелээр-ле, аныяк кижиле, Азиянага чагып турган мен. Акша кирип эгелээр-ле, "Ондар Кежикке дуза" деп бөлүккө көскү болур кылдыр капсырылгалап (скрин) салып каап тур деп сүмеледим. Ынчаптарга агар санда акша шупту улуска билдингир болур болгай деп. Азияна мээр чагымын херексеейин барды. Ол частырыг чамдык кижилерниң интернетке хомудалын оттурган. Бо бүгү дээш мен Азиянага кандыг-даа базышкын кылбаан мен, ол кижиниң хууда херээ-дир, оон шиитпири-дир деп бодап калдым. Интернетте харылзашып турар бөлүккө кирген дузаламчы акша дугайында, ол талазы-биле отчет бээр, бербезиниң дугайында маргылдаа эгелээр. Кижилерниң хөй кези, Азияна берге байдалда дуңмазынче мынчага чедир чүгө үмээнил деп айтырыгы көдүрүп эккелген. Бир сайыт мени ынаар барган херээ чок, амы-тынымга айыыл чедирип болур диди деп, Азияна харызынга бижээн. Байдал мынчап кээр, чон мени, база Mongush деп никтиг активист кижиле Азияна-биле кады чедип көрүнөр деп комментарийлеринге дилеп эгелээр. Ол ышкаш ам акшаны кайы дугаарже шилчидер бис деп айтырып эгелээр.

Мен кызыдыр-ла ойталап эгелээр мен, башкы эртемниг кижиле-дир мен, бир эвес сөөлүндө "мөлчүкчү" дээш мени бурууда-дып каар болза, ажы-төлүм канчап азыраар мен, мени кандыг-даа школа ажилга албас болгай. Оон өске эртем-билим чок дээш, ынчап турдумда-ла интернетте чон акшаны мээр картмаче телефонум номери таварыштыр чорудуп эгелээр. Мен девидей бергеш, келген акша-хөреңгини доп-дораан "Ондар Кежикке дуза" деп бөлүккө салып эгеледим. Кыска үе дургузунда активчи Монгуш биле мээр Иркутск чедер орук өртээр чыгына берген. Хоойлу-дүрүмнү эки сайгарар адвокаттар, журналистер Азиянаны эдиртип чораан болза эки-дир ийин деп, бөлүккө бижип турган мен. Азияна-биле чоруур кижиле чок болганындан декабрь 26-да Альмира Сендиже долгадым. Иркутскиге ушкаш келиңерем, ону 8 дугаар каналыңарга база чырыдар силер деп барык-ла чанчып, тейлеп диледим. Иркутскиге баар болза, эрге-хоойлу төлээлери дораан-на келген улусту хоругдап аар, ынаар барган херээ чок деп меңээ чугаалады. Мен бодум шөлээде мен деп, мындыг янзылыг харыны Альмирадан алдым. Ындыг болза чорбастыр деп шиитпирилеп алгаш, бажыңымга Чаа чылга белеткенип тур мен. Бир уруг долгаш келди, Шеңне Монгуш мен деп, Mongush никтиг активист ол болду.

"Кежик берге байдалда кижиле-дир. Ийи-чаңгыс кижиле баарга, пандемияга сылдап алгаш ужураштырбайн барып болур. Делегация чеде бээр болзувусса, колонияның администрациязы төрелдери-биле кыска ужуражылганы чөшпээр-ле" — деп, ол дамчытты. Ол үеде "Gulagu.net" деп хөй-ниити организациязының удуртукчузу эрге-хоойлу камгалакчызы Владимир Осечкинниң Ондар Кежиктиң дугайында видеокийгыры база интернетке үнүп келген. Улустуң чыып алганы акша-хөреңгини өскээр чарыгдап турган дээр (Уланчызы 4-кү арында).

ШЕРИГДЕ ООЛДАРНЫҢ ЧУГААЗЫ ЧӨПТҮГ

«Шын» солуннуң аалчызы, Тывада Солдат иелер комитетиниң даргазы Эремаа Доржу. Эремаа Маспын-ооловна 2004 чылдан эгелээр юрист ажилдап турган. Республикада бо комитет ТР-ниң Юстиция яамызында бүрүткөдип алган чаңгыс албан чери болуп турар.

— Эремаа Маспын-ооловна, Силерни чалап алган чылдагааның болза, бөгүн Ярославль облазында шеригде Шойгу деп оолдун дугайында ажык чугаа болур турган. Истелге ажылы болган деп чугаа үнгөн. Бо херек дугайында чүнү билир силер, чугаалап көрүңерем.

— Бо херек дугайында интернеттен көрдүм, номчудум. Бо дугайында меңээ кым-даа айтырыг тургузуп келбээ. «Шын» солундан база номчудум. Ынчап кээр, мен ол оолдарга бүзүрээр мен, бо оолдар ындыг чүүлү чогаадып, нүгүлдөп шыдават. Берге байдалга таварышпаан болза, мындыг дилеп кылбас турган.

— Силерге ол дугайында кым чүнү дыңнаткан ирги?

— Соңгаар хоорайдан бир журналист долгаш турду. Шойгу деп оол дугайында чүнү билдинер деп айтыра берди. Амдызында кым-даа дилеп кылбайн тур, чүд-даа билбейн тур мен деп чугааладым. Немеи улаштыр айтырыглар салып турду. Шеригде "дедовщина" бар бе деп айтырыгы дорт-ла телефон дамчыштыр салыр чорду. Ажылдап келген үелеривисте ындыг байдалдар турган, кайы-даа хоорайларга барып сайгарып турган бис. Тыва оолдар шеригге баргаш, дыл билбеси-биле (менталитет база өске) берге байдалдарга таварып турар. Читадан оолдарны херээ база көргөн бис. ... Чок апарган оолдарны база сайгарып, чугаалажып турдубус. Мындыг байдалды эки билир болгаш көргөн бис. Ада-иелери боттары чугаалай бээр боор. Каш чеже оолдар шериг баргаш, улаштыр херек кылып алгаш, шииттирип чоруп турарын. Благовещенск хоорайга бир өг-бүлениң огу шериг чоруткаш, херек оттуртуп алгаш, Сизога турган, аңаа чедип, барып, чугаалажып турган бис. Амгы үеде Белогорск хоорайда Бай-Тайга

чурттуг бир оол даңгыраан безин хүлээр албайн чыт-каш, шош-содаага киришкеш, Сизоже кирген. Мен ол ада-иениң чорудуп берген телефонунуң дугаарын дамчыштыр истекчизи-биле харылзашып турдум. Ада-иеси-биле ужураштырып көрүнөрөм деп, дилегни кылган мен, бо айтырыгны шиитпирилеп болган чүве. Ынчангаш шеригде мындыг-мындыг байдалдар удаа-дараа чоруп турар дүвүрөңгү.

— Шеригге даңгыраан хүлээр албаан дээр, хоойлу езугаар кандыг кижиле?

— Ол дээр, ам-даа шеригжи эвес, а кажан даңгыраан хүлээр алган соонда, шеригжи болур. Белогорск хоорайда оолду офицерлер эттеп турган болган. Оон ол оолду буруудатканнар, Сизода олуртуп каан деп авазы телефон дамчыштыр чугаалаан.

— А Ярославльда оолдун ады камгалап сайыдының фамилиязы-биле демей боорга, Россияның журналистери шоодуп бижип турар. Хамаарылгазы ол хире...

— Судтарга өске байдалдар база турган, шериг херээ эвес (шериг албанныг кижиле эвес, тыва) деп бижип турган. Ол дээр судтарга база кирип турган бис. "Тувинец" деп бижип, оон нациялар аңгылап турары дээр сайгарып чугаалашкан бис.

— Ынчап кээр, үш чыл бурунгаар керээ езугаар ажылдап турган оолду хостаарыңа чедир судташкан силер ала...

— Орус дылды эки өөренир болза эки, юридиктиг дыл билбевис-биле ат салдыргаш, шииттирип турар. Мынчаар шииттирип алгаш чоруй баарлар. Ол оолду база ынчалган, үш дугаар болчукчузу болган мен. Аңаа 4 чыл берген турган. Каш ай дургузунда бадыйкап тур-

(Уланчызы 4-кү арында).

КЫЗЫМ

(Төнчүзү. Эгези 5-ки арында).

хевирлиг чугаа үнүп келбес бе деп мээң сезигленишкимге Ш.Монгуш оюн-баштак айы-биле, "Ажырбас, мен Силерни кадарып чоруур мен, чаңгыс көпөөк-даа соора чарып шыдаас силер деп, харылап кагды". Таптыг-ла ол душта Азияна долгап келди. "Адресиңер кандыгыл, мен силерге Чадаанадан үнүптүм" – деп. Ол ышкаш Азиянаның даай-авазы база менче Чадаанадан машиналыг кел чыдарын дыңнадып, долгап келди. Бажыңымга чедип келгеш баргаш келирин диледи. Соңга-хаалга чуп, чаа чылга белеткенип турган ажылым октапкаш, орукка белеткенип эгеледим. Өске арга чок. Улуг кара кижини ындыг узун оруктан албан-биле дилеглиг чедип келирге, ойталаар аргам чок болду. Бичии болганда Азияна долгап келирге, ону уткуп кудумчуге үнүп келиримге Азияна Иркутскиге чоруп шыдаас мен деп, акша-көпөөк болгаш Кежикке садып алган хеп-сынны меңээ берип каарын ол чугаалады. Чуге дизе меңээ улус аксы дыңнаары берге-дир диди. Шынап-ла, аныяк кижиге берге болганы ол боор. Мен тургаш: "Сен дээрге Кежиктиң кады төрөөн угбазы-дыр сен. Бир эвес сен барбас болзуңза, мээң ынаар барган херээм чүл" дидим. Ол ышкаш 8 дугаар каналга көстүп, интервью берип турганын хей чон көргөн болгай. Бир эвес дунмаңга ужуражып барбас болзуңза, дөргүл-төрели сагыш салбас кижидир дээш Кежикти кым-даа камгалаас. Бир эвес Кежик-биле багай чүүл болу берзе, улус арнын канчап көөр сен? деп айтырдым. Мээң бо чугаам соонда ол бажыңга кирип кээп, төрөлдери-биле мендилежи чугаалашты. Ол бичии-даа бол, тирилелге! Шак-ла мындыг язылыг бис 6 кижини, ийи машинага мээң бажыңымдан чаңгыс демниг Иркутскиге чоруттывус. Орукара база бир чолаачы болгаш Шеңне Монгушту ап алдывыс. Кызыл – Абакан аразы тайгыр дош болганындан Абазалап чоруттывус. Шеңне Монгуштуң сүмезин эдерип, бис

Шагаан-Арыгдан Иркутск хоорайда 15 дугаар эдип-чазаар колонияда дунмазынга ужуражып дээн Чечена Монгушту орук ара ап алдывыс. Ужуражылга үезинде дунмазы оол угбазынга зонда херек кырында чүү болуп турарын, тываларны чүү дээш хилинчектеп турарының база Кежиктиң дугайында шын медээни чугаалаар деп идегээн бис. Орук дургаар интернетке дорт видеоотчет тыртырып келдим. Дузаламчы кирген акшаларны скриннеп чордум. 24 шак дургузунда уйгу-дыш чок бисти вайберге, бөлүккө хайгаарап турган чонувус чагааларын бижип, деткип, хей-аът кирип чорду. Ырма-сынчыг кыштың соогунда 2000 ажыг км.эртип, 26-нын хүнүнде Кызылдан үнүпкөн болзувусса, Иркутскиге декабрь 28-те, понедельникте даң бажында келдивис. Орук тайгыр, ондактыг, дедир чоруурда оожум чоруур бис, январь 1-де азы 2-де чанар ужурга таваржы-дыр бис деп, орук ара чолаачы оолдар чугаалады.

Иркутскиге кел сал-ла, дорт-ла 6 дугаар колонияже четтивис. Кежик дээш хөлээшкенден шупту улустун ханының базыышкыны улгаткан. Орукка чоруп ордувуста, эрге-хоойлу камгалакчылары бис деп, чеже-даа кижини Азияна-биле харылзашкан чүве. Шуптузу-ла халас болчукчу дузаны кадарын азап турдулар. 8 шакта колонияның хаалгазының аксынга чедип кээривиске, оларның шуптузунун хенертен "чайы чок" апарган, бисти кым-даа уткуп албаан.

Колонияның чон хүлээп алыр черинге 15 шакта даргазынче кирер даңзыже 6 кижини бижиттирип алдывыс. Колонияның даргазы Агаповч кирер чурму неделяның чүгүлө понедельник хүнү, бис кончуг таптыг понедельникте келген болган бис. Кежиктиң байдалын билип алыр дээш санчасыче чоруттывус. Базым бүрүзүн мен видеобижидилге-биле тырттырып чордум, чүге дизе вайберде бис дээш сагыш аарып турар чонувус бар болгай, оларның мурнунга отчеттаар... Санчасытын улуг эмчизинче 13 шакта

хүлээп алышкынче бижиттирип алгаш, хей үе чидирбези-биле 1 дугаар СИЗО-же машиналыг чоруттывус. Сизо даргазы аарып турар, силерниң-биле ужуражып хары чок деп биске дыңнатты. Катап ИК-6-га келгеш, 13 шакта тургустунган чурум езугаар санчасытын улуг эмчизинче шуптывус кирдивис. Ол биске Кежиктиң байдалы чүгээр, дүвүрзэн херээ чок дээн хевирлиг чүве дамчытты. "Кежик чүге эмчиде чыдар кижил?" деп бистиң айтырывыска, ол эмчи, Кежиктиң ол дугайында кымга-даа дыңнатпазының дугайында билдиришкени бижип каан деп чылдагаан-биле дорт хары биске бербеди. Ол билдиришкенин көргүзүп көрүңер деп мээң негелдемге хары берип шыдаады. Кежик чүгүлө 8 мм. хире бичии чарыктыг, өске байдалы кадык деп (санчасытын) эмчизи чугаалады. Иркутск облазының хоругдаттырганнар-биле ужуражырын хоруп каан доктаалын езугаар Кежик-биле ужуражыры болдунмас деп дорт чугаалады. Ол доктаалды биске көргүзүңер дээривиске, көргүзүп шыдаады. Дыка үр кызыдып, чугаалажып келгенивис түңнелинде ол бисти колонияның даргазынга Агаповка эдертип кириди. Колонияның даргазы 3 чоок кижиге ужуражырын чөпшээрпти.

Кежиктиң төрөлдөргө 4 шак дургузунда-даа төрөөн дылыңарга чугаалажып болур силер деп чөпшээрелди берди. Ужуражылга соонда Кежиктиң төрөлдери шупту дыка баксыраан чедип келди, шуптузунун хан базыышкыны көдүрүлгөн. Колонияның эмчилери бир-ги дузаны чедирген. Кежиктиң иштинге кипятильник часты бергени, ооң инвалид апарганы шын болган. Чоон шөйүндүзү чарылган болгаш ишти-хырын тускай хапче үндүрүп каан болду. Бүдүн бодун эттеп-эриидээш, будунун тавангайларының сөөктерин кылаштап шыдаас кылдыр чуура шаап каапкан болган. Ону буттарындан өрү азып алгаш, кырынче суг кудупкаш, 220 вольт ток-биле соктуруп турганындан, ооң эът-кежи чарлыгылап каан.

(Уланчылыг).

Чечена ТЕМИР-ООЛ,
"Демнигге күштүг" деп четкиде
бөлүктүн төлээзи.

Авторнун чугаазын дорт эфирден
эдилге чокка парладывыс.

ШОР БОЛГАШ ХАКАС ЧОННУҢ «МЫЛТЫК» ДЕП АҢЧЫЛАР БАЙЫРЛАЛЫ

Январьның 18-тен 19-че шорларның «Мылдык-пайрам», хакастарның «Мылдык-улукун» деп байырлалы. Аңнааш чанып олур, агаарже боозун адар турган. Өгүн херээжен ээзи ону дыңнап кааш, аъш-чемин делгей салыр.

«Пайрам-Мылтык» – аңчыларның азы боолар байырлалы. Аңчыларның ай-айы-биле тайгалааш, чанып келир үезинге тураскааткан байырлалы болуп турар.

Январь 18-те шорлар чаңчыл езугаар янзы-бүрү национал чемин белеткээрлер, оларның эң-не колу – иштинде кандыг-бир демдектиг бичежек чүүлүдү суп каан улуг шор манчылар.

Ол хензиг хевирлер салым-чолду баш бурунгаар чугаалап турар. Бир эвес манчыга чоостар таваржы берзе – бай-байлак, аас-кежиктиг чуртталга

Манчы иштинче сугар демдектер.

манап турар, ак болгаш кара хендирлер өөрүшкүнү азы багай чүүлү оштап турар, хемежигеш – эки балыкчы болурунун демдээ, чигирзиг манчылар – чедимчелиг амыдыралдың, дустуг манчылар – яды чоруктуң, балдыжыгаш – хей ажылдың демдээ болур. А бир эвес байырлалдың кол демдээ – боо таваржы берзе, ол кижини кайгамчык олча-омактыг аңчы болур. Ону бүдүн чыл дургузунда чедиишкенин манап турар.

Хакастар далгандан мал-маган болгаш кушакштар хевирлери тударлар. Кижилер болгаш ыттар кылыры хоруглуг. Ол дүрзүлери суугуга өрттедир, эртенінде хакастар ону үлежи чиирлер.

Шор манчыларның хевирин орус манчылардан ылгалдыг. Оларның хемчээли улуг, эът тыртар машина чогуңдан ыяш деспиге эътти бичиледир доорап алыр. Ынчаар кылган эъттиң амданы эът тыртар машинага тырткан эъттен чагай болур.

Амгы үениң манчы иштинде чүүлдери база бир онзагай: машина, бажың – оларга чединер, коляска – өг-бүлөгө немелде болур дээш оон-даа ыңай. Ол хүн шорлар аңчыларның чанып келгенинге өөрүп, ырлап-самнап, тайга-таңды эзлеринге олчазын харам чокка сөңнээни дээш, өөрүп четтирерлер.

Байырлал улуг аңнаашкын үезин илередип турар.

...

Шор манчыларның кылыр аргазы:

Дус чок көк-тараа азы кызыл-тас далганындан туткан далган:

0,5 кил хире далган, 1 стакан суг, 1 чуурга.

Тырткан эът: 0,3 кил аът, инек эъди, хаван чаа, 2 согуна, дус, амдан кириер холуксааларны шуптузун холуй былгаар.

Кылыны 0,5 см, диаметри 9-10 см төгери далганнарны кылыр. Далганның ортузунга тырткан эътти салгаш, кыдыларын тудуштуруп. 10-15 минута дургузунда хайындырар. Мүнү-биле азы мүн чокка салыр. Манчыга сметананы немеп болур.

Бистиң корр.

(Төнчүзү. Эгези 5-ки арында).

гаш, аразында эптежилге талазын РФ-тиң кеземче херээниң 111-ниң (23) деп чүүлүңге, хостап үндүргөн.

— Иркутскиге болган болуушкунга хей-ле блогерлер халчыл, мурнун былаажып турар. Хоойлу езугаар документилиг кижини чаңгыс силер болгай силер.

— Ийе, ол херек дээш, халып турар улус хей чорду. Чазактан ындыг улус бар бе деп айтырарга, бисте ындыг улус чок деп харылап турдум. Белогорскиниң истекчилери долгап кээрге, кайгап турган мен. Дыка хей солдаттарның, Чечняга дайынга кирип чораан оолдарның акшаларын сүржүп берген бис. Ол оолдар комитетке дузалажып бис деп аазаан чүве...

— Бир эвес кайда-даа бүрүткеттинмээн кижини болза, судка кандыг-даа киржир эргези чок боор ышкажыл.

— Шериг прокурорлар, истекчилер бир-ле дугаарында документ айтырар. Бүрүткенип алган (регистрация) документизи чок болза, чөпшээревес. Судче кире бээр болза, дузалажып мен деп турар чамдык документизи чок улустар бар.

— Ынчап кээрге, оваарымчалыг болур болза эки ышкажыл. Чүге-даа таваржып болур.

— Чонга мынчаар чагыксаар мен, хей-ле кижилерниң аазаашкынынга бүзүрөп болбас. Сөөлгү үеде таптыг олурар черивис чок, ынчалза-даа телефон-биле консультацияларны берип турар мен.

— Чон-биле чугаалажып, сүмележирде өрээлиңер чок болза, «Шын» солуннун редакциязындан бир өрээлди чоктап берип болур бис. Херек апарза, «Шын» солуну таварыштыр тып алыр кылдыр. Чүге дээрге, шериг талазы-биле чурум үрээшкенин хей болуп турар. 18 харлыг оолдар дээрге бичии оолдар ышкажыл.

— Киаттага чоруп турган үевисте, ада-иелерниң мурнундан илередип турган мен. Ынчан генерал база чоруп турган. Канчап мындыг, сарай черге чурттадып турар силер деп, генералдан айтырылгар салып турган мен. Туткан

олчаан чаңгыс-даа септелге кылбаан черде, солдаттарны чүге мындыг черде чурттадып турар силер деп айтырыгны каш удаа чугаалаан мен, ооң соонда септелгени кылган болду.

— Ярославль облазында болуушкунга хамаарыштыр чүү болур ирги? Херек оттуруп каан деп медээлер чоруп турар.

— Бадыткаттыңан доктаалдары болгаш судтун шиитпири бар бе, мону ылавылаар ужурлуг. Мен болза ону анаа чугаа-дыр деп бодап тур мен. Интернет четкизинде улус харын чүнү-даа бижип турар хире...

— Бо херекке хамаарыштыр кым, чүнү канчап болур ирги?

— Ада-иезиниң кайы-бирээзин эдертип алгаш, барып хынап көрүп болур бис. Кажан, каяа, кандыг болур деп чүвени, шериг албаны эрттирип турган кижини бир өске кезекче шилчиткен турар. Ону РФ-тиң (337 дугаар) чүүлү-биле көөр, бир эвес өске солдаттарга хамаарышпас чүүл турган болза, Сизоже кирип болур. Мындыг байдалды көргөн мен, солдат оол (111-ниң 2 кезээ) бир кижини эртир эттепкен бооп турар, ынчангаш Благовещенскиге Сизога суп каан. Авазы-биле кады ол солдатка ужуражып, деткип барып чораан бис. Оон үнүп келген кижини, ада-иези база боду четтиргенин илередип турарлар.

— Ынчап кээрге Чазактың комиссиязының түңнелин көөр-дүр бис. Катап база чугаалаары чугула, «Шын» солуну таварыштыр Солдат иелер комитетиниң даргазы-биле харылзашып болур.

— Бистиң акша-хөреңгивис-даа чок. Орук өртөөн ада-иелер боттары төлөп берип турар. Даштыкы чурттардан акша ап турар силер бе деп база айтырып турар. 16 чыл дургузунда сайгарып көрүп келдим. Хамааты камгалал (граждан) херектери шериг херектеринден аңгы болур. Ынчаарга, үстүндө база демдеглээн, «Шын» солуну дамчыштыр харылзажып бис.

Саяна МОНГУШ чугаалашкан.

ЧОНУНУҢ ТӨЛЕПТИГ ООЛДАРЫ ЧОРААННАР

Чырык өртемчейге хөй чылдарда чурттап келгеш, чонунуң кан-дыг-даа кижилери-биле ужуражып, чугаалажып, кады өөренип, кады ажилдап келдим. Эң-не хомуданчыг чүүл – эки кижилерниң эрте-ле өске оранче чоруй баары. Чамдыктары аныяк назынында, өскелери назы ортузу чедер бергеш, артканнары назыны улгаткыже чедир чурттааш-даа чоруй баарлар-дыр. Ак-кара чокка аралажып, аал-оранывыска үнүп-киржи, кады ажилдап, байырлап чораан дыка хөй эш-өөрүмнү чидиргеш, улуг өгбө шүлүкчүвүс М. Кенин-Лопсанның бир сонединде бижээни дег, «дүнелерде дүжүм багай, дүвүрөп-ле оттур-дур мен».

1974 чылдың чайынында Москва университетинин журналистика факультетин дооскаш, август эгезинде «Шын» солунга ажилдап эгеледим. Ынчан ол солунуң кол редактору турган Валерий Севилбаевич Шараваи ажилга хүлээп алган. Орус дылга эртем-билиг чедип алгаш келген мени дуржулгалыг журналист Таан-оол Попанашович Хертек стол ажилдыр олуртуп алгаш, тыва дылга сестер кожуп, чүве бижиригге өөредип каан. Оон бээр-ле шилип алган мергежил аайы-биле бо хүнге чедир бижиттинип, Кызыл кожуунуң неделя-санында үнөр солуну тыва, орус дылдарга белеткеп, үндүрүп чор мен.

Үстүнде бижип көргүскеним үеде кады ажилдап чораан эш-өөрүмден ам каш-ла кижилерниң хөй кезин кезээ-мөңгөде бистен ырап, «кызыл-дустар» чоруй барганнар.

Солунга бижири материалдар чыыр дээш кожууннар, сумулар кезип чоруп каары – бистиң ажилывыстың угланышкыны ындыг. Мээң ынчаар бир-ле дугаар барган черим – Эрзинин Бай-Даг сумузу болган. Ынчан аңаа «Чаа орук» колхоз-ту аныяк дарга Владимир Думатович Хемер-оол удуртуп турган. Бир дугаар интервьюю оон-биле кылган мен, аажы-чаңы ажык, чугаакыр, эрестиг-даа кижилер болган. Чырык көргөн чылывыс чаңгыс, мезү-бүдүжүс база демейлешкек улус болган бис. Ол боду ажилгыр-кежээ, организацы талантылыг, чугаа-соот-тук, хүндүлээчел кижилер чораан. Ыраккы Мөңгүн-Тайгага партия райкомунуң бирги секретары тургаш, ырак-узак кожуун-биле аргыгар Мугур-Аксы – Саглы аразында машина оруун ол кылдырткан. Эки үүле – элп-читпес алдар дээр, ынчангаш оон чырык ады мөңгүн-тайгажыларның сагыш-сеткилинде мөңгөде арткан.

В.Д. Хемер-оол хөй чылдар дургузунда удуртуп ажилдарга ажилдап келген. Кызыл кожуунуң чагыргазын даргалап турган үезинде кожуун солунуң редакциязын хөлчөк деткип чораан. Боду солуну үргүлчү номчуур, сумуларже сургакчылаарда, редактору машиназынга олуртуп алып, солуну үргүлчү чагыдып, номчуп турарын чонга чугаалап, кыйгырып чоруур кижилер.

База-ла бо хайлыг хамчыкка таварышкыш, эрткен чылдың адак айында ол бистен чарлып чоруй барды...

Кызыл кожуунуң хоочуннары, кожуун солунуң редакциясы чоокта чаа, декабрь 22-де, база бир алдар-аттыг хоочуну, идепкейлиг бижикчизин чидирген. Эрткен чылдың башкы айларының бирээзинде Хөктүг-оол Шаңмакович Ховалыг солун кылып турар өрзеливиске киргеш, бодунуң үргүлчү-ле хүлүмзүрүп, каттырып чоруур эвилең-ээлдек чаңы хөвээр бистиң-биле хөөрежип, чугаалашкыш, чорутту. Ынчан «Арай аарып чор мен ийин» деп чугаалап турганын ам сактып ор мен. Сөөлгү катап ужурашканымыс ол болган.

Х.Ш. Ховалыг – күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың көдээ ажил-агыиының алдарлыг ажилдакчысы. Ол аныяк чылдарында Чөөн-Хемчик, Таңды районнарга комсомол ажилына ажилдап чораан. 1980-1985 чылдарда Кызыл кожуунуң «Тиилелге», «Шамбалыг» совхозтарын директорлап турган. 1991 чылга чедир «Коммунизмниң херели» совхозка партком секретары болуп ажилдаан. Оон соонда Каа-Хем суурда куш фабрикасының директорунуң оралакчысы, садыг-саарылга килдизиниң удуртукчу болуп, сөөлгү чылдарда Россияның Пенсия фондузунуң Кызыл кожуунда эргелелинге ажилдап турган. Үр үеде ак сеткилдиг ажилдап чорааны дээш хөй

санныг орден-медальдар, хүндүлел, мактал бижиктер-биле шаңнаткан.

Хөктүг-оол Ховалыг Кызыл кожуунуң хоочуннарының бот-тывынгыр уран чүүл бөлүүнүң доктаамал кижикчизи чораан. Ам оон чараш, өткүт үнү-биле ырлап чорааны «Нарьян-Мар мой, Нарьян-Мар» деп ырны кым биске ырлап бээрлел?

Элээн каш чылдар дургузунда кады ажилдап чорааным база бир онзагай эки кижилерниң бирээзи – Дөжүлдей Бүрзүнеевич Ондар эрткен чылдың төнчүзүндө 90 харга бичии-ле (неделя хире) четпейн чорааш, аар аарыгдан чок болду. Бодунуң ажилдап чораан үезинде ол төрөөн Тывазынга дыка хөй ажыктыг чүүлдерни кылган. Аныяк чылдарында ол Чөөн-Хемчик кожуунуң школаларына башкылап, директорлап, кожуун даргалап, партияның район комитетиниң бирги секретарына ажилдап чораан. Оон соонда Тываның өөредилге сайыдынга томуйлаткаш, ук яамыны хөй чылдарда чедишкенин удуртуп келген. Ол үеде кожууннарда, сумуларга чаа школаларны тудуп, оларның материал-техниктиг баазыны көскүзү-биле сайзыраткан. Көдээде школаларга чонунуң ажы-төлүн өөредип, оларга ханы билиглерни бээр-биле хөй санныг башкы кадрларны чурттуң база республиканың дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге өөредип, белеткээ. Чогум-на ол үеде оон уруу Наталья Дөжүлдеевна-биле Москваның күрүне университетинге кады өөренир салым-ныг болганымдан оон ачазы-биле бир-ле дугаар ужуражып, таныжып алган мен. Ынчан ол улуг эрге-дужаалдыг дарга-даа турган болза, студент бистер-биле деңге ажык чугаалажы, чазык бүдүштүг, баштак аажы-чаңныг кижилер болган.

Хөй чылдар эрткенде, Дөжүлдей Бүрзүнеевич-биле амыдырал оруунга база катап дужуп, СЭКП Тыва обкомунга 8 чыл ажыг үеде, компартияны тарады ойлаткыже чедир, кады ажилдаан бис. Ынчан ол ажылы аңгы-аңгы угланышкыныг организацияларын, албан черлериниң – өөредилге, иштики херектер, саң-хөө, айыыл чок чорук, прокуратура, дээди суд органның база оларның тус черлерде кезектериниң ажылын харыылаар, башкаар, хынаар килдистерин эргелекчилеп ажилдап турган. Үргүлчү-

ле чайлыг, хостуг үези чок, дыштаныр хүннерде-даа ажилдаан турар кижилер. Хүлээнген ажылына харысалгалы ол хире улуг турган боор.

Д.Б. Ондар аңгы-аңгы чылдарда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатынга, Тыва Республиканың улусчу депутатынга 6 чыыштар улаштыр соңгуткан. Партия обкомунуң, рескомунуң кижигүнүгге каш удаа улаштыр соңгудуп чораан.

Хөй чылдарда чедишкенин ажилдап келгени дээш Д.Б. Ондар Куш-ажылдың Кызыл Тук, Тыва Республиканың ордени, Хүндүлелдин Демдээ орденнер-биле, хөй медальдар-биле, РФ-тиң Дээди Советиниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле каш удаа шаңнаткан.

Ол өөнүң ишти Долчун Лопсановна-биле ийи кысты, бир оолду өстүргеш, дээди эртем-билигге чедиргеннер. Улуг уруу Наталья Дөжүлдеевна ам Тываның күрүне университетинде башкы, философия эртемнериниң кандидаты. Оон уруу Алинаа база Москваның күрүне университетиниң журналистика факультетин дооскан. Оон дуңмазы Начын Москвага Күрүнениң айыыл чок чорунуң федералдыг албанының академиязын дооскан, офицер.

Үш кижиниң ортуну Татьяна Дөжүлдеевна РФ-тиң Президентизиниң СФО-да бүрүн эргелиг төлээзиниң Тывада кол инспекторунуң аппаратада хөй чылдар дургузунда ажилдаан. Оон уруу Аяна Шойгу Тываның массалыг информация чепсектериниң сайыды турган, ам Москвада ажилдап чоруур.

Чонунга билдингир, аныяк-өскенге үлгерлиг ажы-төлүнүң, хөй санныг уйнуктарының эргелиг ачазы, кырган-ачазы болуп чораан, Тываның төлөптиг оглу Дөжүлдей Бүрзүнеевич Ондарның чурттап, ажилдап эрткен оруун солун кылдыр бижээн номун редакторлап, чырыкче үндүреринге белеткежип чораан бодум ам кээп оон дугайында сактышкынын бо сестерин бижи, ол оон-даа узун назыны – 90 харга чедир чурттаптары кай деп бодап, хомудуп олур мен. Чырык өртемчейге буяныг үүлени кылып чораан кижилер катап төртүтүнүп келир деп сарыг шажынның өөредиинге бүзүрөп каалыңар.

Хенче-Кара МОНГУШ.

ВИЧ-инфекциядан камгаланыңар

Республиканың СПИДке болгаш өске-даа инфекциялыг аарыгларга удур профилактика төвүнде «Клиниктиг эпидемиология» салбырының эргелекчизи Чинчи Салчактан оларның ажил-ижиниң дугайында дыңнадымыс.

СПИДке удур профилактика төвү ниитизи-биле Республикада СПИД болгаш өске-даа инфекциялыг аарыглардан аарып турар кижилерни баш удур илереткеш, эмнеп, улаштыр аарыгны таратпазы-биле профилактиктиг ажилдарны кылып чорудуп турар.

Оларның аразында ВИЧ-инфекциязы эң-не нептерей болуп турар. Бо аарыгның нептереп турар чылдаганының 90 хуузу эр-херээжен чорук болуп турар. Тывага бир дугаар 1994 чылда ВИЧ-инфекциязы демдеглеттинген. Аарыгның уржундан херээжен кижилер амы-тынындан чарылган. 1999 чылда Каа-Хем кожуунга хенертен көвүдөп эгелзэн. Ынчан үндезин чурттапчылар аарывайн турган. Чүгле Тываның девискээринге үнген-кирген чон аай-дедир сөөртүп чоруп турган. 2010 чылда үндезин чурттапчылар база ВИЧ-инфекциязындан аарып, саны көвүдөп эгелзэн.

Тывада ниитизи-биле 282 ВИЧ-инфекциялыг кижилер бар. 2020 чылда 38 таварылга демдеглеттинген. 2019 чылга деңнээр 15,2 хуу хөй. Эр-кызының аайы-биле: 21 эр (10,5 хуу хөй), 17 херээжен (21,4 хуу хөй) кижилер. Назы-хар аайы-биле эң хөй 25-34 хар аразында аныктар аарып турар. 2020 чылда 25-29 хар аразы 11, 30-34

хар – 10 таварылга илереттинген. Чоокку үеде 40 хардан өрү назылыг улус база аарып турар апарган. Социал байдалының аайы-биле ажилдап турар хамаатылар хөйү-биле аарып турар. 2020 чылда 24 кижилер, 2019 чылга деңнээр 41 хуу хөй.

2019-2020 чылдарда Бай-Тайга, Чаа-Хөл кожууннарда ВИЧ-инфекция шуут илереттинмээн. 2019 чылда Тоюу, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Өвүр, Бай-Тайга кожууннарда аарыг тодараттынмаан.

База ол ышкыш консультация-диспансерлиг салбырының эргелекчизи Инна Санчы аарыг улусту канчаар эмнеп турарын тайылбырлады:

ВИЧ-инфекциязын 2-ден 5-ки чадага чедир аңгылап турар. Чадазы улгаткан тудум аарыгның деңнели нарыдап бар чыдар. 2020 чылда 195 кижилер эмнедип турган. Оларның иштинде бирээзи кадык, бирээзи аарыг 45 өгбүле база 1 бичии уруг бар. Бистиң республикавыста 2-ги чадада аарып турар кижилер чок, 3-кү чадада 53 кижилер, 4-кү чадада – 140, 5-ки чадада 2 кижилер аарып турар.

2020 чылга чедир аарып турган 40 херээжен кижилер чиигзэн. Олардан төртүтүнген 28 уруг кадык. Арткан 12 уруг ам-даа эмчи хайгааралында хөвээр. Аарыг ие кижиден төртүтүнген уругну 1 хар 6 айлыгына чедир эмчилер хайгаарал, эмнээшкенин чорудуп, үргүлчү анализин апарып турарлар. 1 хар 6 ай чедерге уругнуң анализи эки болза, кадык деп санаар.

ВИЧ-инфекциязындан аараан кижилер эмнээшкенин үзүптер болза, чеже-даа эттинип бар чытса, аарыг катап база кедерей бээриниң айылы улуг. Аарыг кижилер бүгү

назынының иштинде эмчи хайгааралына туруп, эмнээшкенин үргүлчү алып апар.

Ынчангаш эмчилер аарыг-силлини сагып, аарыгга удур туржур клеткаларын (иммунитет) быжыктырып, кадык амыдырал дээш туржуп чоруур чурттапчы чондан улуу-биле дилзэн. Кижилер бүрүзү бодунуң кадыг дээш харысалгалыг. Ынчангаш баш удур ВИЧ-инфекция бар-чогун илередип алыры-биле, чурттап турар чериниң аайы-биле поликлиникага чеде бергеш, анализти дужаап алыры чугула. Оон аңгыда СПИДке удур профилактиктиг төптүң чорудуп турар хемчеглеринге таваржы бергеш, эмчилерниң арга-сүмезин дыңнап, билип алыры артык эвес.

СПИДке удур профилактика төвүнүң эмчилери Тывага аарыгны нептерептес дээш, кожууннарның, найысылалдың эмнелгелери, администрациялары-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар. Эмчилерге өөредилгелер семинарларны, хуралдарны план ёзуугаар эрттирип турарлар. Оон ыңай чурттапчы чон аразында аарыг кижилерни баш бурунгаар илередири-биле болгаш аарыгны болдурбазы-биле аарыг-силлини сагырының дүрүмнерин чонга чедирип, акцияларны болгаш өске-даа хемчеглерин чорудуп турарлар.

«Шын» солунуң редакциясы.

Д. ТАЯА,
доктор, профессор, КУР-нун
Ишти Моолда «Джангар
шинчилелдер» төвүнүн
директору

Көшкүн чоннарның эрги чылды үдеп, чаа чылды уткуур ёзулалы дөмөй-даа болза, чурттап турар чер-чуртунун онзагайы-биле улуг эвес ылгалып турар. Кыдат тываларының шагаалажыры, чолукшууру, хөөрге солчуру, кадак сунары, баг адаары чижектиг чаңчылдары колдуунда Моолда болгаш Кыдатта чурттап турар урянхайлар-биле ылгал чок, дөмөй болуп турар. Тывалар азы көк-моёнчактарның дылы чеже-даа түрк бөлүктүн дылынга хамааржыр-даа болза, оларның ёзу-чаңчылдарының ниити тургузуу, уjur-утказы моолдар-биле колдуу ылгал чок, харын-даа дөмөй чүүлдер хөй болуп турар.

Алдай сыннарының ары-өвүр талазында Кыдат биле Моол күрүнелеринин кызыгаарында түрк дылдыг «көк-моёнчактар» деп чон чурттап турар. Чамдык чогаалдарда, эртемденнеринин ажилдарында «тыва моолдар» деп-даа адаарлар. Олар Кыдаттын ортумакасы-сөөктүг чоннары-биле кады-кожа Синьзян-Уйгур автономнуг можунун Алтай аймааның Алтай хоорай, Хава, Буурчин, Ак-Догай сумуларының девискээринде ийи муң ажыг кижилер чурттап турарлар (1). Кыдаттын тывалары азы «көк-моёнчактар»-ның тывылган угунун дугайында эрте-бурунгу тураскаал бижиктерде ховар таваржып турар. Кыдаттын чамдык эртемденнери Сүй-Дан үезинде Алдай сыннарының чоок-кавызынга чурттап чораан теле аймак-биле харылзаалыг туба аймактан укталган деп санап турар. Көк-моёнчактар боттары боорга, моол аймактарның бир кезээ чораан болгаш XIII чүс чылдарның үезинде Чингис-Хаан барыын чүкче дайылдажырга, аңаа тывалар баштайгы одуруунун эң-не тергилерин шериглери болуп, улуг тирилгени, алдар-хавыяны чедип алган деп санап турарлар. Бо чүүлдүн автору 2002 чылдың чайгы айындан эгелеп, Алтай аймактыг Буурчин, Хава сумуларында чурттап турар тываларның аразынга эртем талазы-биле материалдар чыыр экспедицияны чоргузуп, ук тываларның Шагаа байырларының чурумун демдегеп (2), өске моол чоннарның Шагаа байырлары-биле деңеп көөрүн оралдашкан болуп.

Көк-моёнчактарның Шагаа байырлары

Тывалар азы көк-моёнчактарның дылы чеже-даа түрк бөлүктүн дылынга хамааржыр-даа болза, оларның ёзу-чаңчылдарының ниити тургузуу, уjur-утказы моолдар-биле колдуу ылгал чок, харын-даа дөмөй чүүлдер хөй болуп турар. Ынчангаш, оларның Шагаа байырларының ёзу-чурумунун дугайында көрүп көрөлинер.

1. **Шагаа айында белеткел.** Кыдат тывалары чылдың адаккы айындан эгелеп, одаар ыяш-дажын, ижер суксунун арбыдадыр белеткээр, шагаалап мунар ылгын эки аъттарын соодуп баглаар, аал-коданын аштап-арыглар, Шагаа тавааның боова-боорзаан быжыра, манчы-бууазын тудар чижектег белеткел ажилдарын кылып эгелээр. Эрткен 20 чүс чылдарның төнчүзүңгө чедир кыштын сөөлгү айының 28-тин хунунде ламалар хүрээ-хииттерге чыгып алгаш, улуг ном номчуп, аңаа шупту чүдүкчү чон чыгып келгеш, аш-чеминин дээжизин өргүп, чүдүп тейлээр турган. Кыдатка болган культура революциясының дошкун чылдарында хамык хүрээ-хииттер хагдынып, лама-хуурактар тарап чоруй барганы-биле бо ёзу-чаңчыл чоорту утундурган болуп турар.

2. **Мага-бодун арыглары.** Шагаа байырларын мага-боду, сагыш-сеткили арыг уткууру-биле эрги сан-биле 29-тун хунунун дүнезинде артышты сугга хайындыргаш, чылбай апаарга, бичии чаштардан эгелээш, кырган-буурулга чедир дөгережи бүгү мага-бодун чуур ёзулалды кылып турган. Сөөлгү чылдарда бичии уруглар бүгү мага-бодун, улуг кижилер чүгле бажын чуп аар апарган.

3. **Балын тургузары.** Эрги сан-биле бүдүү хунунун эртенинде аалдың эр хиндиктиг улустары хун үнер чүкке бедик тей кырынга хөртүк хар-биле оваа хевирлиг чүүлду тургузар болгаш ону «балың» деп адаар. Балыңның чанынга саң салыр черни база саң кыпсыр кургаг ыяшты чыып белеткээр. Хар-биле тургускан оваазының он талазының адаккы кезээнге аш-чеминин дээжизин салыр ширээ хевирлиг калбак, дески черни белеткээр. Амгы үеде көдээ черлерде малчыннар аал бүрүзү боттарының саң салыр балыңын белеткеп алыр. 1980 чылдардан эгелеп, сууржуң черлерде амыдырап-чурттап турар чурттакчылар ниити чаңгыс улуг балыңны тургузуп алыры чаңчыл апарган. Шинчилел ажылывыстың үезинде Ак-Хава суурнун чурттакчыларының балың тургузар ёзулалына киришкен болгаш, ук тургускан балыңның бедии 2 метр, диаметри 4 метр хемчээлдиг тургустунган.

4. **Чапсар хуну.** Эрги сан-биле 30-ниң хунунде эртен

аалдың эр ээзи өөнүн дөрүндө бурганының мурнунга дөрбелчин ак-чигир (рафинад), боова, калбак шай чижектег аш-чеминин дээжизин салгаш, артыш-күжүзүн кыпсыр. Ол үеде өгнүн херээжен ээзи шай-чемин белеткеп эгелээр. Чамдык аалдар бурган мурнунга быжырып каан хойнун төжүн салыр. Оларның дөрде турар бурган-сагызыны кылдыр Панчин-Богда, Чингис-Хаан, Ак-Дарийги, Ногаан-Дарийги бурганнарның чуруктары база тус чер-чурттуң ыдыктыг кудуктузун тургузуп каан болуп. Тывалар-биле кожа чурттап турар моол чоннар чулазының өззөн терезинин бажынга хөвөң ораагаш, белеткээр болза, тывалар артыштын чинге сывы-биле белеткеп кылыр. Бурган-сагызынын чегерип, хүндүткээр ёзулал аал-аалдарда аңгы болуп. Дүш бетинде ада-иезин, улуг назылыг өгбелерин, даайларының талазының чоок улузун, кожоларының улуг назылыг хүндүлүг улузун чалап, эрги чылдың шайын сунар чаңчылдыг.

Шайладыр ёзулалга киржир уjurлуг улуг назылыг, хүндүткелдиг улус бажыңындан үнүп чоруур харык чок таварылгада, оларны шанактыг аът-биле барып эккээр. Эрги сан-биле 30-ниң хунун эрги чылды үдээр, чаа чылды уткуурунун чапсар үези кылдыр санаар болгаш бүдүү хуну «чапсар хуну» деп адаар. Чапсар хунунун чалалгазын алган кижилер ол аалга баарда, кандыг-бир белек сунмас. Бир эвес шайже чалаан аалдың дөрүндө бурган салгаш, оон мурнунда чула кысып каан турар болза, бөргүн ужулгаш, азы аржылың чешкеш, черге салып кааш, бурганның мурнунга үш катап албан тейлээр. Тейлээн соонда туруп келгеш, ол аалдың улузу-

• **Кыдат тываларының шагаалажыры, чолукшууру, хөөрге солчуру, кадак сунары, баг адаары чижектег чаңчылдары колдуунда Моолда болгаш Кыдатта чурттап турар урянхайлар-биле ылгал чок, дөмөй болуп турар.**

биле менди солчур. Чапсар шайыга колдуунда эр улус барып киржир. Чапсар шайга чүгле чалаан аалыңга баар, чалаваан аалга баары хоруглуг. Чапсар шайың аш-чеминге янзы-бүрү чигир-чимис, боова-боорзак, арага салыр. Эрткен 20 чүс чылдың эге чартында чапсар шайга чүгле хой ээди биле далган салыр турган. Бүдүү хунунун дүш соонда, аал бүрүзү инектин чилиин, эгилерлиг ээти хайындырып белеткээр. Чамдык аалдар Шагаа хунунде салыр хой ужазын эъттер-биле кады хайындырып белеткээр. Колдуунда инектин чилиин хайындырып алырга четчир деп санаарлар. Ол хунун дүш соонда, аалдың бичии уруглары бөлүк-бөлүү-биле чыгып алгаш, суурнун аалдарын кезип, кирген аалының бурганынга тейлеп, ол аалдан боова-боорзак, чигир белекке ап бүдүүлээр.

5. **Бүдүүлээр.** Бүдүүнүн кезээзинде хун ашкеш, кезээки имир дүжери билек бүдүүлээр ёзулал эгелээр. Колдуунда кожа аалдар чаңгыс кылдыр каттыжып алгаш, бүдүүлээр. Бүдүүлээр аалдарның улузу дөгере эң-не улуг назылыг кижинин аалыңга чыгып келир. Аалчылар чыгып кээрге, өг ишти баш удур хайындырып каан инектин чилиин калбак тавак кырынга эскеш салырга, ону бир кижилер дөгережин хоюглай доораарга, кижилер бүрүзү доораан эъттен чирилер. Чилигнин чараштыр хемдээн соонда, ол аалдың эң-не улуг назылыг кижизинге азы эң-не хүндүткелдиг кижизинге ийи холдап сунар. Чилигнин алган кижилер баш удур белеткеп алган ак чалама азы ак кадакты чилиг сөөгүнө баглааш, оң холунга чилигнин чоон кеззэн, солагай холунга чинге талазын тудуп алгаш: «Чаа, буура чылывыс үнүп, бодаган чылывыс кирип, багай чүве арлып, эки чүүлдер кээп, чылан кежи түлөп, хей-аъдывыс киискип, кежик-буянывыс делгереп чыдыр. Чаш ажы-төлдери-истиң назыны узун, кежи быжыг болуп, буурул баштыг, буржак диштерлиг болуп, дөрт суму чуртувуска өгбө-чакча, ада-иезинин адын алдаржыдып, амыр-менди, шөлзэн чаагай чурттаары дээш, бо чилигнин согаалыңар! Хамык багай чүүл моон-биле кады арлыр болзунам!» деп, йөрээл сөзүн чугаалааш, күдээзинге (азы хеймер оглунга, оглунун оглунга, чээнинге) бээр, чилигнин ийи холдап хүлээп алыр. Баш удур белеткеп каан калбак ыяш кырынга салгаш, чилигнин чинге ужундан тудуп алгаш, чилигнин бажы кезээнге балды бизи-биле айтыпшаан, «Шын бе?» деп айтыраарга, чылынганнар дөгережи деңге «Шын эвес» деп харыылаар. Оон соонда, чоон бажындан тудуп алгаш, чинге ужунче балды бизи-биле айтыкаш, «Шын бе?» деп катап айтыраарга, чылынганнар база катап «Шын эвес»

деп харыыны бээр. Оон соонда кожа аалдардан келген улустарның аразындан эң-не улуг назылыг эр кижилер тургаш: «Өнер улуг чылывыс аъттанып, өлчөйлиг чылывыс кирди. Барыын, соңгу дөрт сумунун хей-аъдының тугу киискип, кежик-буяны кээп, он каразы тайлып, он агы делгереп, кырындан кызышкын чок, кыдындан дайзын чок, далай дег чалгып, агар-сандан ышкаш дөзүндөн чечектелип, ажы-төл, адыл-мал сүрүү өзүп көвүдөп, өөрүшкү-маңнайлыг болзун! Бүдүү чарылды! Бүгү чүүл делгереди!» деп бедик үн-биле чугаалаарга, чилиг сыя кагар деп турган эр кижилер катап чилигнин чинге талазындан туткаш, чоон талазынга балды бизи-биле айтыкаш, «Шын бе?» деп айтыраарга, чылынган улус «Шын, шын» деп харыылаар орта, балды-биле сыя кагар. Чилиин чаңгыс катап каккаш, сыя хап шыда-вас болза, шыдал-быра чок хүреген-дир дээш, өске эр кижилер-биле солчур. Ол дээр, күдээзинин күжүн шенеп көрүп турар бир хевир болуп. Сөөлгү чылдарның Шагаа бүдүүлүн чарар үеде аныктар, бичии оолдар, уруглар салют деңге адар чаа чаңчыл элзэн калбарып турар. Күдээ кижилер чилигнин соккаш, йөрээл салган улуг назылыг кижилер бээр, аалда чылынган кижилер бүрүзү чилигнин назы-харының аайы-биле бичилеп амзаттышаан, «Дең черге өргөңерни тип, калбак черге челеңерни тыртып, малыңарны танывас бай болуп, ажы-төлүңерни танывас өнөр болуп, артыы эдзэңерни анай-хураган, мурнуу эдзэңерни ажы-төлүңер кырып, он багыңар арлып, он агыңар делгереп, хей-аъдыңар бедик, кежик-чолуңар алгыг, узун назының, удаан чыргалдыг, чылдан чылче эки шагаалап, сагыңан чүүлүңер сагыш ышкаш бүдүп турар болзун!» деп йөрээлди салыр. Шупту чилигнин амзаан соонда, чилиг сөөгүн бедик черге салыр. Чилиг согар ёзулалды «Бүдүү чарар» деп адаар. Чилиг согары дээр, аал-аймаа-биле база бир чаа чылды уткуп ап турары, кандыг-бир хай-бачыттан, аза-четкерлерден, аарыг-аржыктан чайладып, өг-бүлөзи-биле, аймак-чону-биле амыр-тайбың, тодуг-догаа амыдырап-чурттаарын оштап турары болуп. Бүдүү хунунун дүнезинде чилиг сол, бүдүү чарган аалга ыры-шоор, танцы-сам уламчылаар. Кыдат тывалары ол кезээ колдуунда «Алдайым», «Үш чүкте тараалыг, үш-булуңчук Алдайым», «Саглагар ыяш», «Хүрөң чыраа аъдым», «Конгудей» чижектег улустун ырыларын албан ырлажырлар. Бүдүү чарган өгө бурган мурнунга чула кывыскан соонда, аалдарынче чанып чоруптар. Бир эвес элзэн каш кожа аалдар турар болза, чула кывыскан өгө кым-даа удувас, чанында кожа аалдарга удуп чыдып алыр. Чаңгыс өг турган таварылгада, чула кывыспас, чүгле дең кысып алыр. Көк-моёнчактарның чаңчылында чок болган кижинин бажының дужунга чула кывыскаш, деңни өжүрүп кааш хондурар. Ынчангаш деңни өжүргөш, чула кысып каан өгө удуурга, чок болган кижинин ёзулалы-биле дөмөйлежи бээр деп санаар. Бүдүү хунунде кижилер бүрүзү эки тоттур чөмнени уjurлуг. Чүге дээр, бүдүүнүн дүнезинде арга-арыг чурттуг ак салдыг Ак-Сал ирей аал бүрүзүгө чедип, чилиг соккан бе, чула кывыскаш бе, кижилер бүрүзү бүдүүнүн чөмнени тоттур чигген бе деп хынап көөр. Бир эвес бурганынга чула кывыспаан, чилиг сокпаан таварылгада, үнүп келир чаа чылда ол аалга кежик доктаавас, ишти-хыры тодуг эвес кижинин Алдай дааның артыы чарынын узун орукка айбыга чорудуптар деп чугаалажыр.

6. **Чер-дээр тейлээр.** Шагааның бир чаазында хун үнер бетинде туруп келгеш, арнын чугаш, чаа хевин кедер. Хун даг бажынга дээр бетинде шупту өглеринден үнүп келгеш, хун үнер чүкке көрүндүр салган саңыңа артыш-саңын кывыскаш, өгнүн ээзи саңыңа оң талазынга туруп алгаш, сүт, арагазының дээжизин дөрт чүкке өргүп, «Хаан болган Булбатайым! Хей-аъдывысты киискиди, кежик-буянывысты немер, ажы-төлүвүс, адыл-малывысты көвүдөдип, өршээп-авырап көрүңер!» деп чалбарар. Чалбарыг соонда, шупту бөрттерин ужулгаш, хун үнер чүкке чыдып алгаш, үш катап тейлээр. Оон соонда, шуптузу өөнчө киргеш, бурганга катап чулазын кывыскаш, бөрт, аржыыл чокка үш катап чалбарып тейлээр.

7. **Балын дагыры.** Ак-Хава суурнун чурттакчылары черинге, дээринге тейлеп чалбарган соонда, балың дагыр ёзулалче аъттаныр. Балыңче эң-не улуг назылыг кижилер баштаар болгаш ынаар чүгле эр хиндиктиг улус, бичии оолдар баар. Өг-бүлө бүрүзүндө бир төлээ албан киржир уjurлуг. Балыңче херээжен кижилер баары шуут хоруглуг. Эрткен 20 чүс чылдарның төнчүзүңгө чедир лама, хам улус чедип, тускай тургускан балыңның мурнунга ном номчуп, ёзулал кылыр. Эр хиндиктиг улус балыңның оң талазынга анаа олурар турган болза, амгы үеде балыңга четкен улустун улуг назылы ёзулалды удуртуп баштаар апарган.

(Уланчылыг).

Кадыкшыл

ЧОНГА ЧАГЫГ-СҮМЕЗИ

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Аал-ораныңарга оожургалды, өг-бүлөңерге аас-кежикти, бодуңарга болгаш чоок улузуңарга каң дег кадыкшылды күзеп тур мен!

Бо байырлал хүннеринде чүрек кезер төптө ажилдап хонуп турдум. Бөгүн чүректин дамырларынга 3 кезиш-кин болду.

Бо узун байырлалдар хүннеринде силерден дилээм: – Бодуңарның болгаш чоок улузуңарның кадыын хайгаарап туруңар, кады багай улус болза арагадары ишлезин деп чагыыр болза эки. Сөөлгү чылдарны ап көөргө, байырлалдар үезинде улустуң чүрэзниц дамырларының дуглалыры чаа тывылган дес ханныг бооп турар. Оларның аразында чок апарып турар улустуң кол чылдагааны – арага ишкенинде.

Кады багай улус болза бодуңуң эмнерин ижерин үспес болза эки. Тромб тывылдырбас кылдыр ижер эмнерин үзөр болза, дамырлары дестелип, оон чүрек туруп болур.

Арага ижип турар улус бар болза, кадык болгаш кады багай улуска ону сыгавазын диледим. Ол ижиртип алган кижиниң оон улаштыр салымы үрелип болур болгай. Байырлалдар эрте бээр, ынчалзажок чуртталга уламчылаар, байырлал үезинде кадыкшылды баксырадып алган улус болза, аарыг-биле улаштыр чурттаар

апар. Араганың кадыкка салдары дыка улуг деп билир болгай бис.

Байырлал үези дээрге таакпы каап болур үе-дир. Бо үени ажыглаар болза эки. Бөгүндө эгелеп таакпылавайн барыңар! База бир дамырлар үрекчизи дээрге, таакпы болгай. Тынган таакпы чыды өкпеден киргеш до-раан ханче кирер. Никотин дамырларның аарыглардан камгалалын үрөп кааптарга атеросклерозтуг бляшка тыптыр. Атеросклероз дээрге, дамырлар дуглаар аарыг. Ооң салдары-биле чиңгелей берген дамыр катап биезги хевиринче кажан-даа кирбес, таакпылавайн баар болза дамырның чиңгелээри чүгле оожургай бээр. 20-30 чыл болгаш дамыр аарыындан аарывас дээр болза, бо үеден эгелеп камнаныр болза эки.

Чүректин дамыр дуглалыр аарыын кырган улустуң деп бодавас болза эки. Бо сөөлгү бир ай иштинде чүрзэн кескен улузувустуң назынын көөрүмгө, 32 – 86 хар бооп турар. Оларның иштинде 25 хуузу 50 хар четпзэн улус. Ортун назыны 58 хар.

Холестерини болгаш калорийи хөй чемнерден шеглээр болза эки. Хөй чемни бир эвес чиген болза кил

неметтинмезин дээш хөй туттунган спортчу комплекстеривис бар болгай, ынаар баар болза эки боор. Чүгле кадыңар шаа-биле нагрузка кылыр болза эки. Эмин эртир албадаттынмас, хоржок.

Каң кадык болуңар, эргим чаңгыс чер-чурттугларым, өршээ-өршээ!

Росси КҮЖҮГЕТ эмчи.

2020 чылдың январь 2-де бижзэн.

Росси Александрович социал четкиде хууда арнын-да чагыг-сүмезин берген. А эмчиниң чагыын чамдык улус бедии-биле үнелеп турарлар:

Валентина Павловна:

– Канчаар-даа аажок ажыктыг сүме, чагыңар дээш четтирдивис, буянның Росси эмчивис! Буян-кежик Си-лерге, чоок кижилериңерге доктаап турзун!

Мерген Хомушку:

– Дыка-ла эки сүме-дир, эмчи!!!! Бүгүдөгө экини өврээдим!!!!

Самба Донгак:

– Экии, Росси Александрович.

30 ажыг чыл иштинде чонувустуң кады дээш база Тывавыстың алдарлыг эмчизи деп бедик аттыг кызып ажылдап чор мен. Экирип-сегип үнүп турар улус хөй, олар дээш иштинде дыка-ла өөрүп, амыраар-дыр мен. Ынчалза-даа арага деп хоранның ужурундан чидип-хорап турар улус база эвээш эвес-дир, кол көзи аныктар боор.

Ийе, арагадан ойталап, ону ишпейн, сергек-кадык чоруур чүве болза, чонувус дыка хөй аарыглардан, хай-халаптан ырак, аас-кежиктиг чоруур ийик.

Тыва чонувус арага база таакпы деп улуг хорандан ырак-ла чоруур болзун деп идегеп ор мен.

Чаа чыл-биле, хүндүлүг чонум!!! Быжыг кадыкшылды, чырык угаанны, арыг сеткилди база бүгүдөгө эң-не экини силерге күзеп олур мен.

ЧОГААЛЧЫ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

2021 чылдың январь 12-де Өвүр кожуунуң Монгуш Доржу аттыг төп ном саңыңа Россия Федерациязының айыыл чок чер албанының Тыва Республикада эргелелиниң хоочуну, курлавырда полковник, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, 2018 чылда чырыкче үнген "Бижээчи" деп барымдаалыг тоожунуң автору Александр Сүүр-оолович Ондар чорук аайы-биле Хандагайты суурга келгеш, ном саңының ажылдакчылары-биле ужурашкан.

Чогаалчы А.ОНДАР

Александр Сүүр-оолович "Сүт-Хөл кожуунга төрүттүнген, Тываның ат сураглыг мөгези Суур-оол Хүргүлекович база авам Монгуш Балбыр деп улуг өгбевистиң ук салгалындан ондарларның оглу кижин" дээш, бодуңуң төрөл бөлүүнүң дугайында солун, делгеренгей таныштырып, база үндүрген номнарының кыска допчулалын чугаалаан.

Ол баштайгы шүлүүн ада-иези-биле Сүт-Хөлден Ак-Туруг суурже көжүп чеде бергеш, 9 харлыында 2 класс тургаш шенеп бижзэн. 11 харлыында "Тываның аныктары" солунга бирги шүлүүн парлаткан. Оглуңуң чогаалга сонургалын

билгеш, аказы суурунга чурттап турган чогаалчы Өлчей-оол Кунгаевич Монгушка чедирип, бичии оолдуң бижзэн шүлүктөрүн көргүскен. "Оон эгелээш чогаадкчы салым-чаяанымны эң баштай эскерген болгаш үнелиг чагыг сөзү-биле уштап каан башкым ол дээш кезээде сактып, бодап чоруур мен" – деп үнелеп демдегледим.

1973 чылда шериг албан-хүлээлгезин Курил ортулуктарына кызыгаар заставазына эрттирип тургаш, "Оожум океанда кызыгааржы" деп орус дылда бижзэн чечен чугаазы шериг солунунга редакцияның бедик үнелелин алгаш, чырыкче үнген.

2012 чылда баштайгы "Авам, ачам төөгүзү – тыва чонум төөгүзү" деп барымдаалыг ному үнген.

2015 чылда Тываның улустуң чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсан аттыг республика чергелиг литературлуг мөөрейге "Даң хаязында амыдыралдың

агымы" деп тоожузу бирги черни алган.

2018 чылда Тывага бир дугаар тургустунган "Национал литературлуг премияның" мөөрейинге ооң "Бижээчи" дээр тоожузу тыва дылда чылдың тулган чогаалы деп үнелеткеш, лауреат болуп, 100 муң акша премияга төлөптүг болган.

Бо номунуң дугайында Александр Сүүр-оолович: "Төөгү эртемнериниң доктору Ю. Аранчинның "Тыва чоннуң маадырлыг оруу" деп эртем-төөгүлүг очерктеринден база Тываның улустуң чогаалчылары С. Сарыг-оолдуң "Алдан дургуннарның тура халыышкыны", драматург В. Көк-оолдуң "Самбажык" деп чогаалдарындан билип алган чүүлдеримге даянган, өске эртемденнерниң бижзэн ажылдары, шажын-чүдүлгө айтырыгларын болгаш төөгү материалдарын хандыр шинчилеп өөрөнгөш, бо төөгү барымдаалыг номну бижзэн кижин мен" – деп, автор библиотека ажылдакчыларына тайыл-

бырлааш, авазының уксаа-салгалынга тураскааткан эртем шинчилеп улуг "Манчүректен дазыл тырткан..." деп 2017 чылда үнген солун номун белекке сөңнеди.

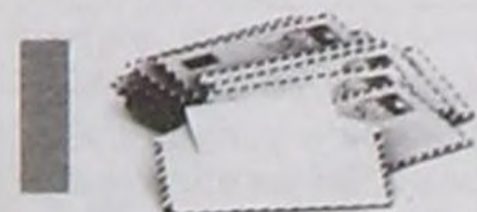
Тыва Республикада айыыл чок чер албанының эргелелинге ажылын бир дугаар Өвүр кожуунунга көжүп келгеш эгелээнин чугаалап, бодуңуң кады ажылдап чораан эш-өөрүнүң, кады кожа чурттап келген кожоларының дугайында солун, чылыг, чырык сактыышкыннарны, черле Өвүр черге, ооң чонунга кезээде өөрүп, мөгейип чоруурун сагыш-сеткилинден чугаалап олурду.

Библиотека ажылдакчылары солун төөгүнү билип ап, боттары "Бижээчи" тоожузуңа бедик үнелелдерни беришаан, чогаалчының чедип келгенинге өөрүп, моон соңгаар бижиир чогаалдарыңа ак орукту хөй санныг номчукчуларының мурнундан күззэн.

Айлаң АЙДЫҢ-ООЛ,
Хандагайтыда Монгуш Доржу аттыг төп ном саңының чурт шинчилел килдизиниң эргелекчизи.

Төп ном саңының ажылдакчылары чогаалчы-биле кады.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ШОЛА АТТАР

Барыын-Хемчик кожуунун Ак сумуунда мээң билирим нептерээн чонун ойзуп адаан шола аттарын сактып бижип, чонумга таныштырып көрейн. Мен бичи турумда улуг улустун аттарын дорт адавайн, шола ады-биле адаар чаңчылдыг турганын билир турган мен. Мээң билирим шола аттарны адаанда чыскаап, чыып бижидим.

1. Алгырар-Кадай. Ооң шын адын Чолдай Айыжыевна Ооржак дээр. Аңгыр-оол, Өлчеймаа, Дөдө, Сакар-оолдун төрөөн иези, мээң кырган авам. Ооң чогуш шын адын 73 харлымга чедир билбес турган мен. Ада-иемден адын айтырарымга, олар тургаш: «Улуг кижиниң адын адавас чор» — деп хоруур чораан. 2007 чылда Маай Сүрүнүч Ооржактың 80 харлаан юбилейинге чорааш, аңаа чалаткан улуг назылыг ачамның төрөлдери Маай, Кестик-оол, Адыя олардан кырган-авамның шын адын тодаргайлап айтырарымга, билбес болганнар. Барлыкта «Салгал» уруглар садында кижизидикчи башкылап ажилдап турар улуг уруу Марта бажыңга чедип келгеш: «Сен улуг кижини төрөлдөр төөгүзүн сактып бижип көрөм, ачай» — деп мени дүвүрөткөн, угаан бодалымны оттурупкан. Ам канчаар кожуунун ХБАБ (ЗАГС) чериниң архивинге чеде бергеш, 1947 чылдың бүрүткел документилен кедүрткеш, кырган-авамның шын адын тып алдым. Ооң адын Чолдай Айыжыевна деп бижээн болган. Кырган-авамның шын адын билип алгаш, өөрүп, амыраанымны канчаар. 73 чыл эрткенде ховар таварылга-дыр. «Кырган-авам дыка ааспырак, аалыңа оолдар «күдээл» келирге, оларны сөглөп, кончуп, шуугаар боорга, олар ооң аажызынга бужурган, дезип, чаштынып чоруптар бис» — деп, Монгуш Хөвөө-оол ашак (Сыылаңмай күүймүнүн акызы) төөгүп, чугаалап органын сактыр-дыр мен. Ынчангаш кырган-авамны чон «Алгырар-Кадай» деп шолалаар апарган чүве-дир.

2. Бөөлдээш. Шын адын Ооржак Семис-оол дээр. Ол кырган-авамның өөнүң ээзи, ачамның, Өлчеймааның, Дөдөниң, Сакар-оолдун төрөөн адазы. Кожалары ооң чалгазын кайгаар, кышкы тонунуң курун безин куржанмас, бөөлдээш кылаштап турар боорга, ону улус пат кайгаар турган. Ынчангаш ону чон «Бөөлдээш» деп шолалаан-дыр.

3. Бижээчи. Ооң адын Сактаа Монгуш дээр. Ол Тывага шыдыраага чемпионнап чораан Адыг-оол Монгуштун адазы, Дөң-Терезин школазынга өөренип чораан. Сактаа Монгуш ирей моол бирик билер кижилерниң бирээзи чораан. Ынчангаш чон «Бижээчи» деп шолалаан чүве-дир.

4. Бөлүрүк. Ооң адын Дадар-оол Дайнамчыкович Ооржак дээр. Ол Дөң-Терезинге чурттап, тараа, сизген суггарып ажилдап чораан, ак сеткилдиг, топтуг-томаанның, чугаакыр кижилерниң бирээзи болгай. Боду семис шыырак, бопугур борбак чаактарлыг болурга, ада-иези ону чассыдып бопугур оол деп чассыдар чораан. Улгады бээрге ооң арын-шырайы семис бөлүгүр боорга, эш-өөрү аңаа «Бөлүрүк» деп шола атты берген-дир.

5. Дайнаар. Ооң адын Дайнамчык Ооржак дээр, Дадар-оолдун адазы. Ол чаксы, күскү сезоннар үезинде поварлап, механизаторларга амданның аш-чемни кылып берип чораан. Шынап-ла, ол кемненгенде, таваар дайнамчык чечир турган. Ынчангаш ол «Дайнаар» деп шола атка чединген ирей-дир.

6. Дүктеген. Ону Херел Сундуевич Ооржак дээр. Ол Дөң-Терезинге бүгүна-

зынында ажилдап, чурттап, башкылап, школа директорлап чораан Достак-оол Херелович Ооржактың төрөөн адазы-дыр. Херел Сундуевич хей ажи-төлдүн адазы. Ол «Совет Тываның 5 чыл ою» колхозтун баштайгы бухгалтери. Ону «Дүктеген» деп шолалап адаанын тайылбырлап шыдавас-тыр мен, чогуш дүктүг сал-даа чок кижини чораан.

7. Дарган. Ону Доржу Топтуг-оолович Монгуш дээр. Ол Дөң-Терезин школазынга башкылап, школа директорлап чораан Уваң-оол Топтуг-оолович Монгуштун кады төрөөн улуг акызы. Доржу Монгуш эң шевер кижилерниң бирээзи, «Совет Тываның 5 чыл ою» колхозтун дарганнаар цехиниң улуг дарганы. Доржу дарган дарганнаар черге эт-херекселдерни: аът дагаларын, шоптуларны, от кыскаштарын, хул узарларны, хаарыларды, чүген суглуктарын, демир суугуларны, чандаңнарны болгаш өске-даа херексел аймаан бүдүрүп четтигип турган. Ынчангаш ол «Дарган» деп шолалап төлөтпиг болган.

8. Достак-Куу. Достак-оол Херелович Ооржак школа дооскаш, Дөң-Терезин суурга электриктеп, Кызылда башкы институтунуң физмат факультетин дооскаш, Дөң-Терезин школазынга башкылап, школа директоруна хей чылдар иштинде ак сеткилдиг ажилдап чораан. Ол хей ажи-төлдүг өг-бүлениң идегелдиг адазы. Ооң кылбас-тутпас ажылы чок, кончуг шевер, чазаныр-даа, даараныр-даа, каннакчылап ажилдаар-даа, ус-шевер «алдын» холдуг салым-чаянныг кижини болгай. Чазаныр мастерскаяны школага тудуп бергеш, күш-ажыл кичээлдерин боду башкылап четтигип турган. Ооң дузааргаан, биче сеткилдин, бөдүүнүн чонувус кайгаан. 1958 чылдың август айда улуг үер болганда, колхозтун суг дээрбизиниң тудуун Хемчиктин суу узуткаан, ооң чүгө 2 калбак улуг дээрбе даштары кара сугда артып калган. Дөң-Терезиниң школазынга ажилдап турган физика-математика башкызы Достак-оол Херелович Ооржак суг дээрбизин каттап эрги турган черинге тудуп тургускан. Ол суг күжү-биле ажилдаар, суурну электри-биле чырыдар деригни боду чогаадып кылгаш, салып алган турган. Чүгө суурга чедир 1 км черге чагылар тургускаш, электри шугуму кылып ажилдар арткан. Ынчалза-даа Достак-оол Херелович хенертен аарааш, чырык өртемчиден база өг-бүлениңден, хей ажи-төлдүн мөңгөдө чарлып, бурганнай бергени биске дыка хомуданчыг болган. Ол дириг турган болза, суурувус чону халас электри энергиязын, дээрбелээң чиг далганы ажыглаар турган-дыр бис. Харааданчыын, хомуданчыын!

9. Дөрт-Карак. Сүрүн Ооржак. Ол амгы үедө Элегесте чурттап чоруур 94 харлыг Маай Сүрүнүч Ооржактың адазы. Сүрүн Ооржак ирей үргүлчү карак шилин ужулбас, кедип алгаш чоруур. Чогуш карактары бар, көстүрү багай. Ийи караа база бар, 2 шил караа база бар мырыңай 4 карактыг ирей-дир деп, ону «Дөрт-Карак» деп шолалаан.

10. Дилги-Согар. Товарищай Көк-кысович Куулар ол Өпей-оол Сайынович Ооржактың улуг катты, Хамат-оол Өмей-ооловичиниң улуг даайы. Товарищай Көк-кысович «Дөң-Терезин» совхозунуң чер суггарыкчыларының эң ак сеткилдиг, мурнакы ажилчыны. Ол совхозка элбек дүжүттү өстүрүп берген кижилерниң бирээзи. Сай-Өдөккө өг-бүлөзи-биле чурттап эрттирген. Ол балыктаарына аажок сонугалдыг. Кара суглардан, Хемчик кыдындан үргүлчү балыктаар, хей балыкты сырткыштап алгаш, өөнге

ажы-төлүңгө эккеп бээр. Ол хирезинде боду балык эди шуут чивес элдепиг кижини болган. Күзүн дилгилээринге ынак. Ол дилгилээр куруг келбес, олчалыг келир. Кожалары олчалыг келирге: «Ая-чалыг, частыр дүүргелиг эвес сен, өртеп каан эвес, канчап дилги өлүрүп ап турар кижини сен» — дээрге, ол тургаш: «Ында чүү боор, дилгини кедеп чорааш, соондан чеде халааш, моң мергем-биле соп алыр-дыр мен» — деп баштактары турган. Дилги кежи үнелиг. Ону садып-сааргаш, уругларына хеп аймаан садып эккеп бээр турган. Ол хевээр Товарищай Көк-кысовичини чон «Дилги согар» деп шолалаан-дыр.

11. Даш-Чүрек. Өлчей-оол Хүрөң-оолович Ооржак. Ол Михаил Өлчей-ооловичиниң төрөөн адазы, Алдын-кыс Адыяевнаның улуг бээ. Өлчей-оол Ооржак «Дөң-Терезин» совхозка дүжүт өстүрүп суггарыкчылап, совхоз хоюн кадарып, идепкейлиг ажилдап чораан. Аныяк үезинде ол коргуш чок, эрес-дидим, тенексимээр болурга, ону «Даш-Чүрек» деп шолалаан болган.

12. Дөтпө. Ол дээрге Ооржак Дөдө Семис-оолович-дир. Оожум океанның шериг далай флудунга шериг эрттирген. 1950 чылда Кызыл-Мажалык МТС (машино-тракторная станция) черинге өөрөнгөш, трактористеп МЧАЭ-ге (Малчер ажылының эштежилгези) ажилдаан. Ол чолаачы курузун дооскаш, шериг соонда «Совет Тываның 5 чыл ою» аттыг колхозтун даргазы, Ада-чурттун Улуг дайынының эки турачы киржикчи Тимофей Кузечиевич Пичен-оолдун «Волга» деп машиназының баштайгы чолаачызынга ажилдаан. Совхоз үезинде «ГАЗ-51», «ГАЗ-52» деп машиналарга чолаачылаан, «Дөң-Терезин» совхозтун Рабочком даргазынга, Ак сумузунун даргазынга ак сеткилдиг ажилдаан. Ооң «Дөтпө» деп шола адын дөтпө хураганнар азыраарына сундулуг болурга, кырган ававыс Алгырар-Кадай адаан чүве-дир.

13. Кара-Дарган. Сундуй Ооржак. Ол Уваңнаарың төрөөн адазы, Бөлгүм-оол Сагдыевичиниң улуг катты. Улус айбылаарга, аът дагазын кылып берип чораан. Ынчангаш ол «Кара-Дарган» деп шола атты алган кижини-дир.

14. Калбак-Кадай. Күнзеңмаа Ооржак. Ол — Уваңнаарың төрөөн иези, Бөлгүм-оол Сагдыевичиниң улуг катт-иези база 5 оолдарының, 1 кыстың төлөтпиг иези. Уваңнаар болза чаңгыс хеймер кызы. Ооң эң улуг оглу Хойлакаа башкы Тываның баштайгы математика эртемнериниң кандидаты. Ол улустан ылгалдыг, арай калбаксымаар көстүр боорга, кадайлар ону «Калбак кадай» деп шолалап алган дээр.

15. Калчан-Кара. Намзырай Ооржак Иваново хоорай чурттуг бистиң класстың орус дыл башкызы Беспалова-биле өг-бүлө туткан Коой-оол башкының төрөөн адазы. Ол «Совет Тываның 5 чыл ою» колхозтун үндезилекчилериниң бирээзи. Ооң мага-боду узун шыырак, арта калчан баштыг ирей чораан. Бажының калчаны кончуг болурга, аңаа «Калчан-Кара» деп шола атты чон берген болган.

16. Килдис. Алдын-оол Хүрөң-оолович Ооржак. Ол — Артис-оол, Дыдыр алышкыларның хей ажи-төлдүг өг-бүлениң адазы. Ол колхоз, совхоз үезинде тараа суггарып, тараа-сиген шөлдөрүн малдан камгалап, мал чеминиң белеткелинге идепкейлиг киржип, хой кадарып чораан.

(Уланчылыг)

Алдын-оол ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы база «Күш-ажылчы шылгалар» деп медальдың эдилекчизи.

Шагаа келди, белең бис бе?

Белеткел күстен эгелээр. Шагаа дээрге эрги чылды аткарып үдээр база үнүп келген Чаа чылды байырлап уткуурдур. Тыва чон Шагаа үүжезин баш удур белеткээр чораан. Дөгерген шыырак ирттиң эдин, шыырак бениң казы-биле соктааш, чочактаан чиңге-тарааны база чодураалыг чөпкөкти күзүн-не белеткеп алыр. Ак чемни хейү-биле ажыглаар. Шагаада кедер аянныг тыва хевин база белеткээр.

Хой эдин бүдүңгө салырының чурumu

- 1) Бажы биле моюн хендирбезин шаала-далап салыр.
- 2) Кудурук биле оорга, үттүг чарын салыр.
- 3) Хол биле дөрт узун ээгини салыр.
- 4) Бутту, дөңмөкти сөөгү-биле салыр.
- 5) Кургулдайны иштики кезектер-биле деңге салыр.
- 6) Ужаны улуг назылыг, эң хүндүткелдиг аалчыга салыр.

Шагааны уткууру

Шагаа хүнүндө даң адып турда, эр кижиниң одун кыпсыр. Херээжен кижини шайын хайындырар. Өгнүң эр ээзи азы улуг назылыг кижини аалдың чиге мурнунда тей кырынга саңын салыр.

Йөрээл салыры

Өршээ хайыракан,
Өөңөр эжиин ажыттым.
Айның чаазын алгап тур мен,
Хүннүң эртезин йөрээп тур мен,
Аш-чемимниң дээжизин

делгеп тур мен.

Аржай-буурул таңдымга чажым

чаштым,

Көк дээримге чалбарып, сүзүктөп,

Арга-арым, таңдымче чажым

өргүп тур мен.

Чода

Човаг чокка мага-ботту,
Чода сөөгү чүктөп чоруур,
Кижини, мал-даа буду быжыг
Килдиш дивес ужурунда.
Аал, өггө хүндүткелдиг
Аалчы кээрге, хоюн өзөп,
Ужа биле чода эштээр
Ужур чаңчыл сагыыр чон бис.

Дорзук

Ады чүгүрүк болзун дээш, чараш кылдыр хемдиир. «Тодуг мен дээш дорзук эди далдава, бай мен дээш балдыр эди октава» — деп чонунуң үлегер домаа бар болгай.

Довук

Шаг шаанда 2 кижини Бээжинден кылаш-ташкан черниң ыраандан чеми төнгөн. Бир кижини четпейн дора өлгөн, бирээзи аалыңа чедип келген. Дора өлгөн кижиге таакпы чораан, чанып келген кижиге довукур чораан. Довук соруп алгаш чорааш, ажырбаан.

Кыры

Кырыны ок-боо чүктээн таңныылга дөмейлээр. Ону аңчы кижини одааның чанынга тургузу шанчып алыр. Дүне көөргө, ок-боо чүктөп алган кижини ышкаш болур. Кырыны — айыыл-халап чайладыкчызы деп хүндүлөп, сүзүктээр.

Йөрээл салыры

Сүзүглээштиң, сүдүм өргүүр
Сүүр баштыг таңдыларым.
Амырааштың, агын өргүүр
Ажай-буурул таңдыларым.
Амыдырал-чуртталга ак сүт дөг
чаагай болзун.

Оран Таңды октаргай кежик чолду,

Олча-омакты бээрлетсин.

Узун орук доктар чок болзун деп

ак сүдүн чажар. Курай-курай!

Монгуш ЧЫЛБАК,

күш-ажылдың хоочуну, РФ-тин хүндүлүг башкызы, «Шынның» хоочун бирикчизи.

Чагаалар аразындан

БАК САГЫШ
БАШКА ХАЛДААР

Чечен чугаа

“ЧЕЧЕН МЕНДЕ, ЧЕЧЕК ЧЕРДЕ”

Мал-маганныг, бай-шырак ада-өгбелер чылдың дөрт эргилдезинде кожа-хелбээ, эпиг-демниг амыдырап-чурттап чорааннар. Оларның ажы-төлүндөн Доржу биле Долума аныктар бот-боттарын билчип, танышып, өг-бүлө тудуп өглөнгөн. Шыдал-быралыг ада-иелери шыырак-даа кылдыр куда-доюн эрттиргеннер. Долуманың авазының ачазы хам уктуг шыырак кижичораан. Өгленишкен аныктар кады чурттааш, үш чылдың нүүрү чеде берген. Долума аажок уруглуг болуксаар. Хам кырган-ачазы: “Хөй ажы-төлдүг улустан кыс-даа, оол-даа болза, уругдан азырап алыңар” — деп сүмелзэн. Доржу ынавас, өске кижичораан төл кылбас мен дээр. Бир-ле хүн хам кырган-ачазы келгеш: “Ындыг болза мен силерге эки сүмө кадар дээш, кылаштап келдим” — дээш, уламчылаан “Дыка ырак тайга черде аржаан бар, ооң адын “Уру” дээр, Сүт-Хөлдүң Шом-Шум деп черде. Ажы-төл чок улус аңа аржааннап, уругдарыглыг апар. Аңаа 3 чыл улай талтыг барып чедип кирип алыңар” — дээр. Доржу биле Долгар аржааннап чоруур деп белеткенип турда, база-ла ол арга-сүмелиг кырган-ачазы чугаалаан: “Аржааныңарга кызып чеде бергеш, чаламаңар баглап, аыш-чемиңер дээжин чажып, эки чалбарыңар силер”. Оон Доржу огулун: “Күдээм сен шевер-ле болгай сен, уруг кавайыңдан чазааш, Долума ойнаар-кыстан даарааш, ол кавайга чыттыргаш, аржаан бажыңга азып каар силер” — дээр. Ол-ла олчаан күүсеткеннер. Улаштыр үш чыл аржааннап. Сөөлгү чылында аржааннап тургаш, шала кезээликтей Доржу суг узуп ап чыдырда, чанынга бир ак аыттыг, ак хептиг аныак уруг көстүп келген.

“Чанарыңда аржаан бажыңда улуг хола дагылгага бодуңуң ынак, үнелиг эдилелиңден арттырып каар сен” — дээр, ол чараш уруг чиде берген. Ол көзүлгөн

кижи аржаан ээзи болган. Оң холунуң дөрткү салаа-зындан мөңгүн билзээн ужулгаш, улуг хола дагылгага салып каан. Эртенинде аржаанчылар чанар дээш аыттаныпкаш, элзэн ырай бергенде, Долума дыңнаарга чаш уруг ыглаан. Оон дыңнап чоруурга: “Мени ап алам, мени ап алам” — деп үн дыңналган. Ол чаш кижиниң ыглаан кыйгызын чүглө Долума дыңнап чораан, чанында Доржуга ол дыңналбаан. Үш чыл аржааннап соонда Долума оол божупкан. Огулунуң адын Уран-оол деп адап алган, чүге дээр “Уру” аржааныңдан тывылган боорга. Төрүттүнүп келген оол-даа тоол шагда дег өзүгөн, орлан-шогаа болган. Ада-иезинге ажык-дузалыг, угаанныг оол өзүп келгеш, школазын дооскаш, соңгаар бир хоорайже өөренип чоруй барган. 5 чыл өөрөнгөш, таныштыг чедип келген. Ада-иези амыраан, чылыг-чымчак хүлзеп алганнар. Уран-оолдун эккелген таныжы зрес-кежээ, шупту ажылды кылып бил-ир онза уруг болган. Аюмаа келиннеп келген соонда, бир чыл болганда оол божупкан. Адын Аңгырак деп адап алганнар. Уран-оол биле Аюмаа огулун сес класс апарга кырган ада-иезиниң чанынга мал-маганын кадаржып берзин дээр, эккел каан. Кырган ада-иези Аңгыракка өөренир идик-хеп садар акша херек дээр, инек садар апарган. Огул кырган-ачазы-биле кады чорупкаш, базага килдеткеш, садыпкаш, кылаштажып чанып олурда, артындан 2 оол келгеш: “Акшаң эккел, ашак” — дээр, эттей берген. Аңгырак: “Кырган-ачам ынчанмаңар, акшазы-биле меңээ хеп садып бээр ол-дур” — дээр, оолду тудуп алгаш, боой тудуп алгаш, эттеп тепкилзэн. Аңгырак ушта халааш дезипкен, ол аразында караңгылай база берген, дыка ырак черде бичии чырык көрүп алгаш, халып-ла олурган. Бичии бажыңда чаңгыс херээжен кижичораан дең чырында олурар болган. Аңгырак ол болган чүүлду олурган кижиге чугаалаан. Ону дыңнааш: “Дуу чыдар ийи оолдун артындан чыдып ал” — деп, херээжен кижичораан. Аңгырак черле угаанныг болгаш, удубас-тыр, адыр деп боданыпкан. Ынчап чыдырда, ийи кижичораан келген, дең чырында көөрге, кырган-ачазын эттеп турган ийи кижичораан.

Кадай олургаш: “Олча-омактыг силер бе?” — деп,

кирип келген улустан айтырган. “Акша-даа, арага-даа эңдерик” — дээр, хөй-ле шилде арага уштуп, акша санап турганнар. Оон ол херээжен: “Бичии оол халып келди, ачамны ийи кижичораан эттеп тур, дезип келдим деп” — диген. Ол оолдарның бирээзи: “Ол халып келген оолду кайда чыттырып кадың?” — дээр, “Мээң ийи оглум артынга чыдып ал дидим” — диген. Ол барасканны чок кылыр, албыктыр туткаш, подвалче кирип октаар дээзин Аңгырак дыңнааш, артындан тургаш, ийи оолдун ортузунга чыдып алган. Кадай-даа, 2 ашак-даа эзирзэн. Аңгырак черле удубаан, 2 кижиниң бирээзи тургаш, артында чыткан оолду албыктыр аксын дуй туткаш, подвалче октапканын дыңнап чыткан. Үжелзэн ам база кезек када арагазын иже берген, ол ашак ужул калган. Аңгырак аяар тургаш: “Авай иштим аарып тур” — дээр, үнө халаан. Кадай ора: “Элзэн ырадыр ичелеп ал, оглум” — дээр. Аңгырак үнө халып келгеш, дүрген-не дезип маңапкан, даң чаа-ла хаялап олар болган. Дыка-ла ырак черге халаан, чырып турар бажыңче кире халып келгеш, ыглап бадырыпкан. Ол чедип келген бажыңга шагдаалар бажыңга болган. Оолдан айтырган: “Чүү болду, кайың келдиң?” Оол шуптузун чугаалап берген.

Шагдаалар Аңгыракты машиназынга олуртуп алгаш, ол бажыңга чедип келген. Үш кижини хүлүп алгаш, айтырган: “Бо бичии оолду көргөн-дир силер бе?” — дээр, “Чок” — дээр. Аңгырак 2 кижиниң бирээзинче айыткаш, ачамны “Акшаң эккел ашак” деп турган кижичораан дээр, айтып берген. Оон шагдаа: “Подвалыңар ажыдыңар, ында кижичораан өлүргөш суп алган-дыр силер, уштуңар” — дээр, уштуп эккелгеннер. Ол херээжен кижиниң огул болган. Ол кадай моорап, амызындан чарылган-дыр. “Бак сагыш башка халдаар” дээр ыш-каш, боду-даа огул-даа чок.

Аңгыракты школа линейказының мурнунче үндүргөш, “Маадырлыг чорук” деп медаль-биле шаңнап мактаан.

Доржу — дээди эртемниг, архитектор. Аюмаа дээди эртемниг инженер болганнар.

Чылбак МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну, РФ-тин улус
өөредилгезиниң хүндүлүг башкызы,
“Шын” солунуң хоочун бижикчизи.

ШҮЛҮКТҮҢ ТӨӨГҮЗҮ ДЭЭШ, ЧЕТТИРДИМ

Авам Дадар Седиповна Долаанның дугайында бижээн материалымда «Авамга» деп шүлүктүң автору тыптып келгени меңээ өөрүнчүг болду. Мөңгүн-Тайга чурттуг Галина Доңаковна Мунзук бижээн болду. Шүлүктүн уруу Анай-Хаак Салчак шүлүктүң төөгүзүн менче чоруткан, ынчангаш Анай-Хаакка четтиргенимни илереттим.

Ырының аялгасын бижээн Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чонга билдингир композитор Калбак-оол Сотпаевич Салчак деп база меңээ дыңнатты. Г.Д. Мунзук «Авамга» деп шүлүүн 1972 чылда бижээн.

Ооң авторун 2020 чылдың декабрь 15-те билип алдым. Сөөлгү үелерде телевизор, радиога, концерт үезинде ыраажының аты-сынын, алдар-адын чарлап үндүрүп кээр, а ырының сөзүн, аялгасын кым бижээнин чарлапчылар адавас боор. Ыраажы үнүп келгеш, ырлай бээр, кымның шүлүү, аялгасы азы бодунуу бе, билдинмес. Ырлап турар аныак ыраажылар көвүдзэн, ол эки. Бир эвес сөзү болгаш аялгасы ыраажының болза, чарлап бижип каар болза, чон билип чоруур болгай. Ынчангаш шүлүктүн, композиторнуң ат-алдары кудулап, билдинмейн турар, а ыраажының алдары көдүрүп турар. Г.Д. Мунзуктуң «Авамга» деп шүлүүн, ыры-

ны бижээн композиторнуң-даа аты-сынын билбейн чорааным бо боор. Ырыларны дыка сонугаар кижичораан мен. Бо ырыны ырлап чоруур ыраажыларны 20 чыл иштинде көрбөдүм, дыңнаадым. Бодум харын дөргүл-төрөлдөдүм, эш-өөрүмнүң болгаш оон-даа өске байырлалдарыңа ырлап бээр-дир мен.

Чамдык төрүттүгөн хүнүн эрттирип турар улус Г.Д. Мунзуктуң шүлүүн бижээн «Авамга» деп ырының сөзүнүң утказын дыңнааш, чамдыктары ыглап-даа олар боор чорду. Ындыг-ла ыйнаан, кижиниң авазы чырык чер кырынга бодарадып кагбаан болза, мынчаар чурттап чоруур шаа бар эвес. Каш чыл бурунгаар Алдын-Булакка бажам болур, РФ-тин алдарлыг тренери, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы В.Х. Түлүштүң байырлалыңа, бичииңден өскүс өзүп келген кижиге, «Авамга» деп ырыны бараалгаткан мен. Ол байырлалга келген Тываның база бир алдарлыг ажылдакчызы Саган-оол дарга өөнүң ээзи-биле бо ырыны дыңнааш, «Кымның шүлүүн бижээн ыры боор» — деп айтырарга, билбес болдум. Оон олар шүлүктүң, аялгасының утказын чарашынып, «Ырының сөзүн бижип берем» — деп дилзээр, бижип берген мен. Оларның ырыга сонугалын билдим.

Шүлүк дээр кижиниң база чуртталгазының бир кезээнин херечизи. Шүлүктен өске Г.Д. Мунзук чогаал бижиринге база ынак кижичораан. Ооң «Каргы хемим», «Мугур хемим» деп номнары бодунуң төрзэн чуртун бараалгаткан болду. «Авамга» деп шүлүү, шүлүктүң чогаалчының чуртталгазының бир кезээ херечилеп турар боорга, авазыңга тураскадып бижээн болду. Г.Д. Мунзук бир эвес өртемчейге чырык хүн турбаан болза, амыдырал турар эвес. Бир эвес авазы чаяап кагбаан болза, хамааты бооп чоргаар чурттаар шаам чок деп, алдын хүнге дөмөйлзэн. Галина Доңаковна 9 ажы-төлдү божаан, Маадыр ие деп болур.

Ынча хөй чаштарны бут кырынга тургузуп каары белен эвес болгай, оон ыңай алдарлыг башкы, орус дыл болгаш литература башкызы. База чымыштыг ажыл. Ынчангаш амыдырал-чуртталгазында, ажыл-ижинге бергедээшкннер, кызышкыннар турган боор. Галина Доңаковна авазының азын эмген болгаш, кадык-шыырак, ажыл-ижинге холу дыңзыг шалып чорааш, кандыг-даа бергелер

оруун дуй моондактап чорза-даа, чажам дивейн, чара чүткүп эрткенин бижээн.

Ол бүгү берге амыдырал-чуртталганы, ажыл-ишти авазы уруунга чагып сургап, айтып берип чорааныңа, авазы шагда-ла чок-даа болза, четтиргенин илередип, мөгөйип чоруур шүлүүн бижээн авазыңа бараалгатканы ол. Бо ырының сөзүн бижээн автору, шүлүктүң Галина Доңаковна Мунзук 2019 чылдың март 2-де чырык чер кырында чарлап чорупкан-даа болза, ооң бижээн чараш шүлүктүң чону хөйү-биле номчуп, ырлап-даа артан. Оларның бирээзи мен, Галина Доңаковна биле композитор Калбак-оол Салчакка четтиргенимни илередип, мөгөйип каар-дыр мен. Галина Доңаковна Мунзук — Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Калбак-оол Салчак — Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң кежигүнү, 30 ырының автору. Тыва улустуң үлгөр домаа «Аът өлүр, баглаажы артар» дээр ышкыш, шүлүктү чок-даа болза, шүлүү артар дээр-биле дөмөй. Галина Мунзуктуң шүлүү артып, ыры болуп хуулуп чоруур. Ооң шүлүүн бижээн «Авамга» деп ырыны чамдык аныктар сонугаар эгелзэн.

Сергей ОЮН.

Чурукта: Галина Доңаковна Мунзук болгаш Калбак-оол Сотпаевич Салчак.

БОРА-ТАЙГАМ

Бопуум кеткеш, баскан черим
Бора-Тайгам төрзэн суурум.
Биче чаштан ойнап өскөн,
Байлак черим — Бора-Тайгам.
Кыдын дургаар Ак-ла хеми
Кыңгырткайнып ойнап чыдар.
Чыжыргана, чодураалыг
Чараш чуртум — Бора-Тайгам.
Тарып алган тараа, байлаа
Далай чалгы сагындырар.
Сайзыралдыг, хөгжүлделиг
Шалып иштиг Сүт-Хөл кожуун.
Чечектиге, хөлчүктүгге
Чеди чүзүн малы шуушкан.

Сүдү сааны савазыраан,
“Сүмбер-Уула” Сүт-Хөл кожуун.

Хөөмей сыгыт, хөлбөң шынаа
Хөлден чалгып үнгөн ышкыш,
Хөрек-чүрек хөлзедип кээр
Хөглүг чонуг Бора-Тайгам.
Бора-Тайгам — эңерелдиг авам, ачам
төрзэн чери,
Бора-Тайгам — эртем-билиг чедип
алган онза суурум.
Бора-Тайгам — өөрзүрек
хүндүлзечел көвей чонуг
Бора-Тайгам — өртемчейде эң-не
эргим мээң чуртум.

Лориса СААЯ.

ШЫЯАН АМ

Тээк-Тоолай

(Баян Самбыраевичиниң ытканы-биле сактып бижээн)

Шыяан ам. Бо-ла чалгаан Сылдыс-Хөл эринге, Кашпал-Кара кадыр дагның оргулаажыга каш чүзүн чечек-чимис оът-сиген хөлбөңнээн шынааларга муң кара хойлуг, дас кара кошкарлык кижиле чугаалажып билир Сылдыс-Шокар аъттыг, аксындан үнген чугаа-домаа эргим, энерелдиг, ай-хүн херелдиг, шораалыгны өттүр көөр, арга-хоргалыг алдын даңгыналыг Тээк-Тоолай мөге чурттап чораан чүвөң иргин. Бажының дүгү селберти агарып кыраан, карактарының огу көөрү баксыраан, илдик-калдык даянгыштыг шимченир, ушпа-турба кырган ада-иелиг-даа чүвөң иргин.

Шаг шаанда, бурун үеде, адазы Ак-Довук дээрзи Демир-Хөрек мөге-биле аңнап чорааш, эш-хөл болуп чугаалажып, оттук солчуп, кыстыг, оолдуг болур болза, тозан кижиле элчип-солчуп тигер ак өргөз өггө өглээр болуп, найыралдажып чарылганнар чүвө-дир. Чылчылы-биле эртип, чызаан мал-маган семирп турар үеде Демир-Хөрек мөге кыстыг болган, Ак-Довук артынчак белзэн алдан аътка чүдүргөш, Демир-Хөрек мөгеге аалдап баргаш, энерелдиг ай-хүн херелдиг алдын даңгыналыг огулунга айтырып, тозан кижиле элчип-селчип өглээр ак өгнү тиктирип, тозан хуннун иштинде байыр-доон эртирип, Тээк-Тоолай мөгени өглөп каап-тыр. Демир-Хөрек мөге кызынга муң кара хоюн үзүп берип, дас кара кошкарлык немей айтыптып берген-даа чүвө-дир. Тээк-Тоолай мөгениң муң кара хою муң кара хураган төрүп турган-даа чүвөң иргин.

«Бис-даа үе-шаавыс келди, оглум, сээң ачында ижерин ижи, чириң чип алдывыс, үстүү оранда алды айның бүдүүзүндө чоруткан алды өггө думаларывыс бар чүвө, аңаа чедип, аал-ораның эргип, белек-селээ-висти берип, чаагай чаңчыл-биле ёзулап чоруурувус ол» — деп, ада-иези чугаалаан-даа турган-дыр.

— Бо баткан Сылдыс-Хөл бажында Шингилек тайгазының Кара-Дуругун ортузунда кып-кызыл хая турар, ында дедир аастыг куйну, дөнен шары хире даш-биле дуулап каан эвеспе, ооң иштинде эр кижиниң эт херексели бүрүн бар чүвө. Тээк-Тоолай мөгениң аалындан ырак эвес чоогунга кажар-чилби, үжөн беш чыгыгы илби-шидилги Коржаң дээр хаан көжүп кээп-тир. Коржаң хаан мал-маган оъттаар чер, пастанчылаар чалча кыстар дилеп келген чүвө-дир. Ол кожазы Тээк-Тоолайның девискээрин кызагдап, харын-даа ооң муң кара хоюн эжелеп, энерелдиг ай-хүн херелдиг алдын даңгыналыг хунаап алгаш, кадайлааны алыр сорулга салган чүвө-дир. Даңгына олур, шораалыгны өттүр көөр илбизин салып, хартыга болуп хуулуп алгаш, ырак эвесе ыяшка олур даңгынааларга, Коржаң хаан холун часкааш, коңгазын чайыпкаш, ийи хаазын келдиргеш: «Тээк-Тоолайны бээр чалап эккелиңер!» — деп дужаал берип-тир.

Ийи хаа чедип келгеш, Коржаң хаан чалап турарын дыңнадып-тир. Хаан кижиле чалаарга, карачал кижиле барбаска, дора көргөн дээр. Тээк-Тоолай элчилер-биле хап чеде бергеш, кадыг черни довул чедир басып, кара-чалды чүү дээш келдиргенин айтырып, бараалгап-тир. Хаан тургаш: «Че, Тээк-Тоолай, кады кожа чурттап турар улус адаан-мөөрей, адыг-чарыштан кылып көөр бис бе? Бир эвес адаан мөөрейге алзыптар болзунза, муң кара хоюн бээр сен, а бир эвес мен алзыпсымза, муң кызыл чылгымны, кадайымны алыр сен» — деп туруп-тур. «Ынчангай-ла бис, хаан» — дээн. «Ындыг болза, хуннун-не чыдыг кара малгаштыг, тулаалыг хөлден үнүп кээп турар чылбыга моос бар, арта тос баштыг, үен-даян хөй диштерлиг, чеже-даа малды тудуп чип, кижилерни бүдүңгө сыырыптар. Дириг Амыгыла-Моосту өлүргөн кижиле бирги адаан-мөөрейге черни алыр-дыр» — деп-тир. Тээк-Тоолай-даа чүү боор Коржаң хаанның кажар аргазын билип, кадайынга чугаалап берип-тир. Кадайы тургаш: «Ада сөзүн утуп болбас, Амыгыла-Моосту тиилээр дизе, Шингилек тайгазынга барып, Кара-Туруг ортузунда кып-кызыл хая ортузунда, дедир аастыг хаяга баргаш: «Адам эт-херекселин эгидип алың, ажиттынып көр, чалым хая — дээринге ажиттынып кээрге, — чүү барын көрүп көр даан» — деп чагып олуруп-тур. Тээк-Тоолай кулаш-кулаш черни чыра басып, чүс-чүс херени чүс чогу-биле санай басып чеде бергеш: «Шыгжалда адам эт-херекселин аядарын бодум билиң» — деп-тир. Адазының чугаалап берген Шингилек тайгазының Кара-Туруг ортузунда кып-кызыл хаяда дедир аастыг куйну, дөнен инек дег, даш-биле дуулап каан болган. Тээк-Тоолай айтыр салаазы-биле дашты согунапкаш, иштинче кире бээр, саар идик, эрликке-даа чаала-жырда, эл-чаага-даа баарда эт-херексел бар бооп тур.

Адамның бергени Сылдыс-Шокар адын кыйгыраарга, хоюп-хоюп чөлөргө, кодан чери ойлул чаштап, тайып-тайып чөлөргө, тайга-таңдызы чаңгылаанып турар бооп, халып чедип кээп-тир. Тээк-Тоолай-даа чүү боор, коңгай кара эзерин эзертээш, тозан чириминге, тозан хонук колуннааш, Сылдыс-Шокарын муна кааптарга, бодун бодмчалыг көөргө, бөргүнүң дошказы дээриниң хиндинде шаштыгып турар, адын көөргө, булуттарны кулаа-биле көжүрүп турар бооп-тур. Сылдыс-Шокар адын мунгаш, сииледи халдып олурда, кижиле-биле дөмей чугаалап-тыр: «Каткан-хуурааның бажы, чыдыг кара малгашта кара тайга дег сирти көстүп чыдар, ол дээрге Амыгыла-Моос болдур эвеспе. Ол кижиле эдиге пөкпээн, мал ханынга хырны дүктөлбээн, амы-тынын үзери ыңдыг-ла белен эвес дайзын болдур эвеспе» — деп чагып турган. Тээк-Тоолай мөгени Коржаң хаан өлүргөш, кара сагыжы сугланып, аг-шерин белеткеп турарын ай-хүн херелдиг даңгыналыг эзир болуп хуулуп алгаш, хайгаарап көрүп тура, билип алган бооп тур. «Чоп кончуг хоранның хаан боор» — дээш, дээриниң тос чүзүн чөлээжин тыртып, ооң кыры-биле бусталдыр шаап үнгөш, алды өггө уг-баларыга чедип, алдын хааржакты ал-кол камгалап болур дээш, кадайынга эккеп хайырап, мен чогулда херек апарза, эрлик-даа халдаза, эл-чаа-даа бүргөзө, аядыптарын чугаалап турган иргин. Энерелдиг ай-хүн херелдиг алдын даңгыналыг тургаш: «Тос адыр баштыг Амыгыла-Моос чүггө чаңгыс боду эвес, албыс-шулбус кадайлар эмиин сыртанып алган удуп чыдар чүвө-дир» — деп шораалыгны өттүр көөр арга-хоргазын ажылап туруп-тур. Тээк-Тоолай мөге муң шокар дээлдигенер болуп хуулуп алгаш, диңмидир ужул, дээскинип тура көөргө, кадайының чугаазы шын бооп турган чүвө-дир. Тозан тос кулаш демир илчилбизин чүү-даа чүвө эстип кээр кылдыр изиткеш, Амыгыла-Моостуң мойнунче кири каапкан дээр. Амыгыла-Моостуң тос бажының дөзүндө өрттендир чип эгелээрге, Коржаң хаан аалынче албыс-шулбус кадайларын эдирткеш чорупкан.

Тээк-Тоолайның аалын Коржаң хаанның аг-шерин үш долгандыр бүзээлөп кээрге, шораалыгны өттүр көөр даңгына алдын хааржакты аядыпкан. «Кайда, чүдө, чүү болган» — деп, алды шыырак мөге үнө халчып кээрге,

«Коржаң хаанның шерин чылча шавыңар» — деп-тир. Улуг дыйтар дег моңнар-биле шериглерни чылча шаапкан. Коржаң хаан кортканындан барба адаанче кирип, падыңайндыр пакалап, ширээзиниң алдынче бажын суп сириледир сидиктеп олуруп-тур. Өөнүң дөрүндө кастынып үнгөш, дескеней дезейн, өлгеней өлүң дээш, чылбыга моостарның чеми болу берген.

Күжүр мөге Тээк-Тоолай чүү боор, Амыгыла-Моос азыг дийин шаарарты ажиткан, албыс-шулбус кадайларын эдиртип алган, өлген шериглерни сыырып, дезип бар чораан Коржаң хаанны албыс-шулбус кадайлары-биле сыыра каап-тыр. Улчумал моостуң кылыгы хайнып, изиг илчилбизин от-көс өрт үндүр сөөртүп алган кожазы аалдарже чоокшулап алганын, шораалыгны өттүр көөр арга-хоргазын ажылап тура энерелдиг ай-хүн херелдиг алдын даңгына: «Ачир-дачир тутчур үе келди, алды шериг кижилерни алгаш барды, ам сээң эрес-дидим чорууң херек апарган-дыр» — деп, Тээк-Тоолайны кыйгырган дээр. Ол чүү боор, кандан бүткен идик-хевин кедип, өрткө өрттөнмес шой-каңын Сылдыс-Шокарга кедиргеш, Шингилек сынынче үнө халааш, кайбыр кара хоошула чазын тыртынып кезенип, эргээниң бажындан оду чалбыраашталып кээрге, ышкына чоруй салырга, тос баштыг Амыгыла-Моостуң тос мойнун өттүр деггеш, албыс-шулбус кадайларның херек-чүрзүн өрттендир деггеш, чанчарландыр өлүрүп каап-тыр.

Чырык делегейге моостар турбазын, өлген сөөгүн кускалар соктазын дээш, шывадапкан дээр.

Тозан тос кижиле долганып тура тиккен ак өөңгө чанып келгеш, эргим, энерелдиг, ай-хүн херелдиг алдын даңгыналыг эргеледип, азыраан малын чалап, алдан-чеден чылда найыр-байыр кылып, Коржаң хаанның ара-албатызын шөлзөн чурттадып, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй-даа барган-дыр оо!

Мен-даа бардым, ааска чүвө амзавадым.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,

күш-ажылдың хоочуну, Бай-Тайганың алдарлыг ажилдакчызы, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ДИРИГ СУГ

(Тофаларның тоолу)

Бир аңчы аңнап чорупкан. Ынчап чорааш ол кым-даа четпээн черге, аң долганып четпес, куш кежир ужул шыдавас улуг тулаага кээп-тир.

Аңчы: «Бо тулааның ыңдында кандыг-ла аңнар чурттап турар ирги?» деп боданган.

Аңчы ону хөлчөк билип алыксаан. Ол тулааның ыңдында чүү барын ол барып көөр ужулуг. Маңнап-маңнап келгеш, уг-биле ажа халый берип-тир.

Долгандыр көргүлээрге, чери-даа ооңу дег, оът-сигени-даа, ыяш-дажы-даа ол-ла, ылгал-даа чок бооп-тур. «Хей-ле ажа халып келген эвес мен бе» деп бодаан.

Хенертен ол кайгап-хараанындан аксын аазадыпкан. Аяңда эзертеп каан койгуннар шөлзөни аажок тургулаан. Ынчап турда хенертен чер иштинден кижилер үнө халчып келгилзэн. Ылгал-даа чок, бистиң кижилер ышкыш кижилер, чүггө харын бичиизи кончуг — кулактарын ооргазынче чыпыр кызып алган койгундан бедик, кулаан сүүрертип алган койгундан чавыс көстүр.

Аңчы тургаш:

— Кымнар силер? — деп айтыр-ган.

— Бис дээрге өлүм чок кижилер-дир бис. Дириг суг-биле чунар болгаш, назынывыс мөңгө улус бис — дээш, а сен кым сен? — деп айтырганнар.

— Мен аңчы кижиле мен.

Ону дыңнааш, бичии кижилер амырай-ла бергеннер.

— Кандыг кончуг эки чоор! — дээш, шупту-ла алгыржыпканнар. Оларның бирээзи мурнунче үнүп келгеш, мынча деп-тир:

— Бистиң бо черде, кайын ийик, бир-ле черден коргунчуу аажок улуг аң тытып келген. Чоокта чаа ол бистиң бир киживисче шурааш, ооң боксундан алган. Бис өлүм чок кижилер-дир бис, өлүр эвес бис, ол аң бистиң киживисти өлүрүп кааны ол-дур. Сен аңчы кижиле мен дидиң, бисти айыылдан камгалап, дузалапсыңза кандыгыл?

— Дузалавас боор ийикпе — депкеш, боду иштинде «Ол хире улуг коргунчу аңы шыдаар ирги мен бе» деп бодаан. Ынчалза-даа аңнап чорупкан. Каяа-даа баарга, чүггө койгуннар изи көстүр болган. Оон бир черге кээрге, киш изиниң кыры-биле койгун эрте берген болган. Аңчының чүрээ дыңзыг-дыңзыг сога берген.

«Ындыг кежикти канчап халас эрттирер боор. Кишти тудуп алгаш, ооң соонда ол коргунчу аңы дилээр-дир» деп боданган. Аңчы кишти истеп чеде бергеш, өлүрүп ап-тыр. Ооң кежин союп алгаш, улаштыр чорупкан. Өлүм чок кижилерниң чуртун ол доора-даа, узун-даа дургаар кезип каапкан, ынчалза-даа оон ыңай кандыг-даа ис тыппаан. Ол бичии кижилерге чедип келгеш:

— Силерниң ол улуг аңчыарны тыппадым. Чүггө бо киш өлүрүп алдым — деп-тир.

Ынчангаш оолга кижиниң кежин

көргүскөн.

— Ол ышкыжыл! Коргунчу аң ол-дур! Кежиниң улуг деп чүвезин! Даваннарының, дыргактарының улуун! — деп, бичии кижилер шуут-ла алгыржыпкан. Оларның эң улуг кижизи аңчыга мынча деп-тир:

— Маадырлыг-ла болдуң! Ол дээш бис сензэ болгаш сээң улугуңа буянын херекти кылып бис. Силер ооң-биле чунупкаш, өлүм чок апар силер.

Аңчывыс-даа чүү боор, каяа, чүнү канчап чораанын чугаалап берген. Улус өлүм чок кижигештерниң келирин манааш турупкан.

Ынчалза-даа олары ийи-даа дугаар, үш-даа дугаар хүнде келбээн. Хөй-ле хуннер эрткен, бичии кижигештер-даа сураг барган. Улус пат-ла чөгөнгөш, манава-таан, чоорту ол дугайында шуут утупканнар.

Херээжен улус арыгже оттулар будук чыып чорупкан. Ол-ла чоруп чорааш, койгуннар халчып турарын көрүп каап-тырлар. Хөйү-даа аажок. Топтап көөргө, эзертеп каан койгуннар болган. Койгун бүрүзүн кижилер мунган, холдарында доңгалар туткан. Херээженнерниң каткызы кээр болган, чаа-ла каттырышканнар.

А бичии кижигештер хорадай бергеш, доңгаларында сугларын ол-ла черинге төккүлөпкеш, дедир чорупканнар. Кижилер ынчангаш дириг суг албайн барган чүвө-дир

<http://tuvacheleesh.ru/777>
Радуга Тувы Челээш уруглар
чогаалының сайтызы.

Чарлаа — Реклама

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ачавыс **Дегут Монгушевич Демчик** бо чылдың январь 20-де 75 харлаан. Ачавыс Чаа-Хөлге "Найырал" совхозка механик-инженерлеп 24 чыл, чаа тургустунган Чаа-Хөл кожуунун архив килдизиниң эргелекчизинге 18 чыл ачы-хавыялыг ажилдаан. Солун-сеткүүлдерниң 1988 чылдан эгелеп идепкейлиг бижидикчизи. Шүлүк чогаадырынга база ынак. Бо үеге чедир 5 (беш) шүлүк номнарын чырыкче үндүрген.

Чаа-Хөл сумузунга база кожуунга шыдыраа маргылдааларының 1974-2019 чылдарда идепкейлиг эвилекчизи. "Тыва Республиканың спорттун болгаш күш-культуразының тергиини" херек демдээниң эдилекчизи. "Тываның 60 чылы" медаль, "Партияга ачы-хавыязы" орден, хей хүндүлүг бижиктерлиг база өске-даа шаңналдарлыг. Ачавыс "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг аттың эдилекчизи. Ачавыс биче сеткилдиг, бистерни 5 ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, өглөп башташкан. Хей уйнуктарының ынак кырган-ачазы.

Чогаадыкчы чедишкinnerни, бистиң аравыска бисти ам-даа өөртүп чоруурун сеткиливистен күзедивис.

Өөнүң ишти, ажы-төлү, уйнуктары, төрелдери.

Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы, Тываның эң баштайгы дээди эртемниг тыва диш эмчизи, кадык камгалал талазы-биле хей чылдарда ачы-хавыязын кириген эмчи **Кара-оол Шагжыевич Чамзырай** бо чылдың январь-да 80 харлаан. 1964 чылда Омскиниң эмчи институтун дооскаш келгеш, хей чыл-

дарда дүн-хүн чок чоннуң кадыын камгалаар дээш улуг үлүг-хуузу кирип, чүгле диш эмчизи эвес, херек апарган үеде терапевт, педиатр, хирург, инфекционист-даа апаар турган. Ол үеде эмчилер чедишпес турган. Ынчангаш Кара-оол Шагжыевич хей тала-биле билиг бедидер курстарга эмчиниң дээди өөредилге черлеринге эртип турган. Дээди эртемниг эмчи кижиге ол эки деткимчелиг болган.

80 харлаан байырлалын таварыштыр хей санныг чоок төрелдери, ажы-төлү, дуңмалары, кудалары Кара-оол Шагжыевичке сеткилдин ханызындан кадыкшылды, аас-кежиин, узун назын назылаарын күзедивис!

Извещение о проведении публичного слушания

В соответствии с постановлением администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва от 18.01.2021 года № 11 «О проведении публичных слушаний по изменению разрешенного использования (назначения) земельного участка» решил провести публичное слушание по вопросу изменения вида разрешенного использования земельного участка, с кадастровым номером 17:14:0301013:155 из категории земель населенных пунктов, находящийся по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Булун-Терек, ул. Ленина, д. 27, общей площадью 846 кв.м. с

вида разрешенного использования «предпринимательство» на вид разрешенного использования «спорт».

Дата проведения публичных слушаний: 24.02.2021 года.

Время начала публичных слушаний: 10:00ч.

Место проведения публичных слушаний: В зале заседаний администрации Чаа-Хольского кожууна, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь ул. Ленина, 8.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрацией Чаа-Хольского кожууна принимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Информационное сообщение о проведении открытого аукциона по заключению договоров аренды и купли-продажи земельных участков

Администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» на основании постановления председателя администрации «О проведении открытого аукциона на право заключения договора» № 9 от «15» января 2021 года извещает о проведении открытого аукциона по заключению договоров аренды и купли-продажи земельных участков.

Аукцион состоится «25» февраля 2021 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале заседаний.

Для участия в торгах допускаются физические лица и юридические лица. Один заявитель вправе подать только одну заявку на участие в аукционе. Заявка на участие в аукционе, поступившая по истечении срока ее приема, возвращается в день ее поступления заявителю.

Предмет аукциона: заключение договора аренды.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Терезин поле 2 общей площадью 48634 кв.м., кадастровый номер 17:14:0502003:87, разрешенное использование — сельскохозяйственное использование.

Начальная цена - 4400, Размер задатка - 880, шаг аукциона - 132.

Лот № 2: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Чаш-Тал адаа общей площадью 82255 кв.м., кадастровый номер 17:14:0601001:338, разрешенное использование — животноводство.

Начальная цена - 4800, Размер задатка - 960, шаг аукциона - 144.

Лот № 3: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Ак-Даг Бажы общей площадью 3500000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0701002:16, разрешенное использование — выращивание зерновых и иных сельскохозяйственных культур.

Начальная цена - 10200, Размер задатка - 2040, шаг аукциона - 306.

Лот № 4: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, дом 6 Д общей площадью 440 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101027:481, разрешенное использование — предпринимательство.

Начальная цена - 6600, Размер задатка - 1320, шаг аукциона - 198.

Лот № 5: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 1 общей площадью 4302 кв.м., кадастровый номер

17:14:0101029:85, разрешенное использование — под коммунально-складские объекты.

Начальная цена - 4500, Размер задатка - 900, шаг аукциона - 135.

Предмет аукциона: заключение договора купли-продажи.

Лот № 6: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Шат-Ужу общей площадью 20000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0502004:122, разрешенное использование — для ведения личного подсобного хозяйства.

Начальная цена - 8100, Размер задатка - 1620, шаг аукциона - 243.

Лот № 7: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Бел общей площадью 20000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0501004:121, разрешенное использование — для ведения личного подсобного хозяйства.

Начальная цена - 8100, Размер задатка - 1620, шаг аукциона - 243.

По лотам ограничений и обременений в использовании земельных участков нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим дням с 20 января 2021г. по 20 февраля 2021г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8. с 9:00ч до 18:00ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч «20» февраля 2021 года. (КБК 00000000000000000510, УФК по РТ (Администрация Чаа-Хольского кожууна), ОТДЕЛЕНИЕ — НБ Республики Тыва, ИНН 1715001332, ОКТМО 93656440101, БИК 019304100, КПП 171501001)

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;

2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);

3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;

4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;

5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОНАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: И.А. Ондар, каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккээ. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыл болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
480 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4985 кезек